કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું પત્ર

વર્ષ ૧૯ અંક ૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૨ તંત્રી રવિશંકર રાવળ·સંપાદક:બચુભાઈ રાવત

૨૧૮

કલકત્તાના કલાકોવિદ શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલીના મકાનની બારીમાં પશ્ચિમની Stained Glass Windowsની જેમ રંગીન કાચના ખંડો વડે હિંદી ઢબે તૈયાર કરેલું સરસ્વતીનું ચિત્ર

કુમાર

ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૨

અંક ૨૧૮

ચિત્રો

કવિતા

ચરિત્ર

વાર્તા

લેખો

વિભાગો

કુમાર પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડે છે

મુદ્રક·બચુભાઇ રાવત, તંત્રી અને પ્રકાશક·રવિશંકર રાવળ, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ. વાર્ષિક રૂા. ૬, બ્રહ્મદેશના રૂા. ૬ાા, પરદેશના ૧૨ શિ., છૂટક દસ આના: મુંબાઇમાં: કુમાર ઑફિસ, ૧૩૬-૧૪૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ; આર. આર શેઠના કં. અથવા રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. વડોદરામાં: નૂતન ફોટો સ્ટૂડિયો, રાવપુરા.

મુંબાઈ આર્ટ સોસાયટીના
ગયા માસમાં ભરાએલા
વાર્ષિક પ્રદર્શનનાં
કેટલાંક ચિત્રો
(બ્લૉકો · મુંબાઈ આર્ટ સોસાયટીના સૌજન્યથી)

રાસમંડળ
ચિત્રકાર : ભાનુ સ્માર્ત

ભાઇ ભાનુ સ્માર્તે ધીરેધીરે ગુજરાતી ચિત્રકારોમાં પોતાનું અનોખું સ્થાન સિદ્ધ કરી શક્યા છે. હિંદી શૈલીને અપનાવીને થોડાંક મૌલિક ચિત્રો આપીને તે જાણીતા થયા છે અને પ્રદર્શનના ફલક ઉપર તેમની કૃતિઓ હિંદી તત્ત્વની અચૂક ભાત પાડે છે. ગુજરાતની કલામૂર્તિઓ સમી રાસ રમતી કન્યાઓની ગતિ અને મુદ્રા તેમણે આ ચિત્રમાં બહુ સચોટપણે ઉતારી છે.

બીજાં ચિત્રો માટે
જુઓ છેલ્લા પાનાની સામે

તિબેટની વેચનારી
ચિત્રકાર : વી. એ. માળી

હૂબહૂ માપનાં કૅનવાસ પર તૈલરંગોના સપાટા લગાવી પાત્રને તસ્વીરી ઉઠાવ આપવામાં આ તરુણ ચિત્રકારે નામ કાઢ્યું છે. સારા યુરોપિયન ચિત્રકારોની સાથે સ્પર્ધામાં મૂકી શકાય એવી કૃતિઓ હર સાલ તે પ્રદર્શનમાં રજૂ કરે છે. 'તિબેટની વેચવાવાળી'નું આ પાત્ર રંગોની ચોટ અને આકાર પરના કાબૂનો એક લાક્ષણિક નમૂનો છે. ચિત્રકારને હાથે હિંદુસ્તાનના વિવિધ પ્રાંતોનાં પાત્રોની આ રીતની લાક્ષણિક ચિત્રમાળા તૈયાર થાય તો તે તેના જીવનનું એક ભવ્ય સ્મારક બને.

ગોપજીવનનું સંગીત

ચિત્રકાર · ભીખુભાઈ આચાર્ય

વર્ષ ૧૯ કુમાર અંક ૨

ફેબ્રુઆરી · ૧૯૪૨

તમે, સ્વજન–

તમે, સ્વજન, વૃદ્ધ ને ઉછરતા વછેરા અમે,
તમે અવ કૃતાર્થ; નવ્ય વિજયે અમે કોડિલા,
નવાં ક્ષિતિજ આંબવા થનગની રહ્યા ઘોડિલા
બની, જગત પૂરપાટ ધસવા અધીરા; તમે?–
લગામ કઠતી, ખડચા મુખથી દંત, પેડૂ દમે,
ખુટ્યો પથ અખૂટ જોઇ અવ તંગ મૂક્યા ઢીલા;
અમે પથપિપાસુ આજ વિણઓજ વ્હીલાવ્હીલા,
અને કુમળી પાંસળી મહીં સુતીક્ષ્ણ એડી ગમે.
હશે વિકટ પંથ? કંકટ હશે?—ન પૂછું અમો.
કુતૂહલ ન જાણવા ગિરિચઢાવ વા માર્ગનો.
કુતૂહલ દિલે : હશે શું અસવાર આદર્શનો
પિઠે સતત, પૅંગડે-પગ, સુતેજ વિદ્યુત્સમો
ચલાવત રવાલ ચાલ? બસ એટલું જો ભલા,
મુકામ પછી દૂર છો! ન શમશે પથે ડાબલા.

ઉમાશંકર જોષી

સાહિત્યક્ષેત્રના એક વૃદ્ધ મુરબ્બીને ઉદ્દેશીને લખાએલું આ સુંદર સૉનેટ, વાસ્તવમાં તો જૂની પેઢીનો કાર્યભાર લેવા તત્પર નવી પેઢીના થનગનતા ભાવ આલેખી રહે છે. પથને ખૂટેલો જોઈ જેણે કથળેલ શરીરે તંગ ઢીલા મૂકયા છે એવી એ કાર્યકૃતાર્થ પેઢીના વૃદ્ધ અશ્વ તરીકેના વર્ણનને પડછે પોતાને નવા વિજયોના અને નવાં ક્ષિતિજો આંબવાના કોડવાળા વછેરા તરીકે વર્ણવીને અંતમાં પાણીદાર યુવાનોનો અભિલાષ પ્રકટ કર્યો છે કે અમારી પીઠ ઉપર જો આદર્શનો અસવાર રવાલચાલ ચલાવતો બેઠો હશે તો પછી માર્ગ કપરો હોય કે મુકામ દૂર હોય તેની પરવા નથી. એ અખૂટ પથપર અમારા ડાબલા શમ્યા વિના ગાજ્યા જ કરશે.

નિસર્ગરક્ષિત બાલવય

વિકટર હ્યૂગોના એક નાના ઊર્મિગીતના અંગ્રેજી તરજુમાનો અનુવાદ

· ઇન્દ્રવજ્રા ·

ગાતું હતું બાલ જડાયું બારિએ
માતા પડી'તી શયને અશક્ત;
આંખે વળી ઝાંખ, નખે ન રક્ત,
ઊડી જવા શ્વાસ ઘુંટાય છાતિએ.
ગાતાં હસે ને ભજવંત ભાવને
ખીલે રમે બાલક પંચવર્ષી;
આ ઓ દ્વિ ગાળે નિજ તાન હર્ષી,
ખાંસી દમે ને દિનરાત માતને
મેં હર્ષ એ શૈશવસાથિ દીઠો,
ઓળો પડચો મૃત્યુ તણો ય દીઠો.
માતા ગઇ દેવળભોંય શાંતિમાં
એ બાળનું ગાન ન દીઠું ન્યૂન:
*ખોલી બિજી, તોય ન બારિશૂન્ય
ગાતું જ એ બાલ જડાયું બારિમાં
માયાળુ છે ઇશ: અપક્વ ડાળે
ના ફાલતો શોક જ કોઇ કાળે.

*ખોલી = ઓરડી—કોઈ ભલાં પાડોશીની, જેણે માતા જતાં એ નિરાધાર બાલકને અપનાવી લીધું.

બલવન્તરાય ક. ઠાકોર

શાને?

સ્વ. ટાગોરે 'ડાકઘર' નાટકનો ધ્વનિ ગુંજતું એક ગીત એ નાટકને મોખરે જ મૂક્યું છે–તેનો અનુવાદ

શાને આ દીપ ઓલાય ?
શાને આ ફૂલ વિલાય?
નિર્ઝર નીર શાને સુકાયે,
વીણા તાર તૂટી જાય? . . . શાને૦
ઢાંક્યો દીપ બેઉ હાથે,
ચાંપી રાખ્યું ફૂલ ઉર સાથે,
નીર નિર્ઝર તણાં
બાંધ્યાં બંધની બાથે;
વીણા વગાડવા સૂર હતો નહિ
તોય મથ્યો કાં આઘાતે ?
તેથી આ દીપ ઓલાય
નીર સુકાયે ફૂલ વિલાયે
વીણાતાર તૂટી જાય . . . . શાને૦

પ્રહ્લાદ પારેખ

વિભૂતિ

સહી અસહ્ય દબાણ તમિસ્રનાં
વિમલ તારક તેજ નિતારતા;
જગતના અભિશાપ સહીસહી
વરદ સંત સુવાસ પ્રસારતા.

પારાશર્ય

મારી નજરે

ઉત્તર ભારતનાં કલાકેન્દ્રોના સંપર્ક અર્થે તંત્રીએ કરેલી સંસ્કાર-યાત્રાની પ્રવાસરેખાના આ નકશામાં ઘેરી લીટી પરનાં મોટા અક્ષરોવાળાં સ્થળોની મુલાકાતનાં રસપ્રચૂર વર્ણનો ગયા વર્ષથી શરૂ થયાં છે. તેમાં પહેલું બોલપુર (શાન્તિનિકેતન) ગયા અંકમાં પૂરૂં થયું. આ અંકે કલકત્તા શરૂ થાય છે.

કલકત્તા

● ૧૯મી સપ્ટેમ્બરની સવારે કલકત્તાના હાવરા સ્ટેશને પહોંચતાં જ અનેક બંગાળી મસ્તકોની વચ્ચેથી ચાંપશીભાઈની કાળી ટોપી-વાળી હસતી મુખમુદ્રા તરી આવી. નવચેતન દ્વારા શ્રી ચાંપશીભાઈનું વ્યક્તિત્વ ગુજરાતને સુપરિચિત થયું છે. મને તો કલકત્તા અને અમદાવાદ જેટલા અંતરેથી તેમણે ભરત અને રામ જેવા સ્નેહતંતુએ વર્ષોથી બાંધી રાખ્યો છે, એટલે કલકત્તામાં મારૂં વિશ્રામધામ તો એમનું જ ઘર બનશે એવી વચનબંધી પહેલેથી હતી. તેમણે મારા અનેક સ્નેહીસંબંધીઓને ખબર પહોંચાડી દીધા હતા. પણ સૌને સ્ટેશન પર આવવાની તકલિફ ન આપવી એ મારો પૂર્ણ આગ્રહ હતો, છતાં ભાઇશ્રી વ્રજલાલ ઉપાધ્યાય તો ચાંપશીભાઈની જેમ કલકત્તા-નાં મારા પર્યટનોમાં જમણી પાંખ બનવાનો જ નિશ્ચય કરી સ્ટેશન પર આવ્યા હતા.

મિત્રોના પ્રેમના પ્રતીક રૂપ ફૂલહારના સ્વાગતે મને સ્ટેશનમાં આકર્ષણ બનાવી દીધો. જેમતેમ એ ગર્દીમાંથી બહાર નીકળી નવ-ચેતન કાર્યાલય પર પહોંચી ગયા. શ્રી વજુભાઇ ઉપાધ્યાય તો સંબંધી-જન હતા. દક્ષિણામૂર્તિ ભવનમાં અભ્યાસ કરતા તે વખતથી તેના સંસ્કાર અને ચકોર બુદ્ધિની મેં જે પરીક્ષા કરી હતી, તે આજે તેમણે જમાવેલો ધંધો અને વ્યાપારી દૃષ્ટિ તેમજ સંબંધો જોઈ પૂર્ણ ફલિત થએલી લાગી. ગુજરાત-કાઠિયાવાડનાં ગામડાંમાંથી કેટલાં યે રત્નો દૂર દેશાવરમાં કેવી રીતે ઝળક્યાં છે તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો આપણા કેળવણી વિધાયકોને દેશના ઉત્કર્ષની નવી કૂંચીઓ જરૂર સાંપડે. સાહસિકો ને સંસ્થાપકો જન્માવનાર ગુજરાત-કાઠિયાવાડને કેવી મામૂલી કેળવણીમાં જકડાઈ રહેવું પડે છે તેની પણ ખબર પડે ને માત્ર સીમાડા સાચવી સંતોષ માની રહેલા રાજવીઓ ને અધિ-કારીઓ કેવી રીતે પ્રજામાનસને રૂંગળાવી રહ્યા છે તે ય સ્પષ્ટ થાય.

પોતાનો પ્રાંત છોડીને આવી રીતે બહાર નીકળેલા તરુણોમાં માતૃભૂમિ માટે મેં વિશેષ તલસાટ અને ભોગ આપવાની લાગણી પ્રકટેલી જોઇ. દેશની સંસ્થાઓનાં ફંડોમાં જે ભાવના અને ઉદારતાથી બહાર નીકળેલી જનતા ફાળો ભરે છે તે ઉમળકો સ્થાનિકોમાં વિરલ જણાશે. કલકત્તામાં એવા અનેક તરુણો ને શ્રીમંતોની મને મુલાકાત થઇ કે જેમને જન્મભૂમિની સાચી કલ્પના અને ભાવનાની પ્રાપ્તિ થઇ છે જુદાંજુદાં મંડળોએ મને એનો અચ્છો પરિચય આપ્યો હતો.

ચાંપશીભાઈ

અમારો મુકામ 'નવચેતન' ઑફિસમાં રાખ્યો. અને શ્રી ચાંપશી-ભાઇનું ગૃહ કહો કે નવચેતન મુદ્રણાલય કહો, પણ એ સ્નેહાળ હસતા

વિદ્વાનો, સાક્ષરો અને કલાકારોના પરમ મિત્ર, હાજીમહં-મદના અવસાન પછી 'વીસમી સદી' માસિકનું ક્ષેત્ર 'નવ-ચેતન' કાઢીને યથાશક્તિ સંભાળી લેનાર આ મૂગા સાહિત્ય-સેવક મારા પરમ મિત્ર ચાંપશીભાઇ આ વરસે ૫૦ વર્ષ પૂરાં કરી વનપ્રવેશ કરશે તે માટે તેમને અભિનંદન આપ-વાની આ સુંદર તક મળી ગઇ તે સુભાગ્ય માનું છું. એવા સુહૃદ અને સૌજન્યશાળી ગૃહસ્થનું જીવન વિશેષ સુખપૂર્ણ તથા આરોગ્યમય બને અને વિશેષ કાર્ય કરવા સિદ્ધિ તથા સમૃદ્ધિના સ્વામી બને એવું પ્રભુ પાસે માગું છું.

દાંપત્યના વાતાવરણમાં અમને ચાંપશીભાઇએ રાજવી દિલનો પૂર્ણ લહાવ આપ્યો છે. મારા જવાની જાહેરાત એમણે વગર પૂછ્યે કરી મૂકી હતી. તે જ રાત્રે સાહિત્ય સંમેલનીની સભામાં મારો પરિચય કરાવવા આમંત્રણપત્રો ફેલાવી દીધાં હતાં અને નવચેતન કાર્યાલયને

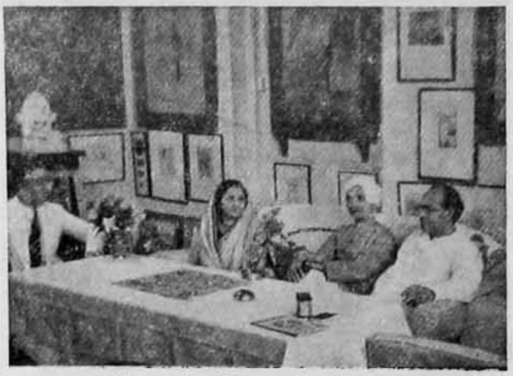
જ સભાગૃહ બનાવી દીધું હતું. કલકત્તાના સાહિત્યજીવનનો પ્રાણ કહો તો ચાંપશીભાઇ જ છે. ગુજરાતમાં વર્ષોથી લોકપ્રિય બનેલું 'નવચેતન' માસિક ચલાવનાર ચાંપશીભાઈનાં સાધનોમાં એક વગર પાવરનું ટ્રેડલ (પગે ચલાવવાનું) મશીન અને પાંચ માણસોનો સ્ટાફ જોઇ તેમની તગન્ના અને સાહિત્યપ્રેમ માટે આદર થાય છે. પ્રેસનાં બીબાં-ના થોડા બાજુએ ખસેડી એ જ હૉલને વ્યાખ્યાનગૃહ બનાવી દેવામાં આવ્યો હતો. રાત્રે આઠ વાગ્યે આસપાસની બજારો અને ઘરોમાંથી જુવાનો ને વિદ્યાર્થીઓએ આવી એ ખંડને ભરી દીધો અને એ સભામાં ગુજરાત શબ્દનો ધ્વનિ કેવો છે તેનો ખ્યાલ મને સુંદર રીતે મળ્યો.

મુ કુ લ ચં દ્ર દે

મારી મુખ્ય નેમ તો હિંદમાં કલાના આદર્શો અને તેનું પ્રકટી-કરણ કેટલું થયું છે તે જોવાની હતી. ઉપરની સભા થઈ તે જ બપોરે મને ખબર પડી કે ત્યાંની સરકારી કળાશાળામાં બે જ દિવસ પછી રજાઓ પડવાની છે, એટલે પહેલી તકે તેના પ્રિન્સિપાલ શ્રી મુકુલ-ચંદ્ર દેને ટેલિફોન કર્યો. પાંત્રીસ વર્ષે પણ એ મિત્રે માત્ર નામસ્મરણથી મને ઓળખી લીધો. તેમણે તુરત જવાબ આપ્યો કે ગમે ત્યારે આવો, શાળા ચાલુ છે. કળાશાળામાં દાખલ થતાં જ શ્રી મણીન્દ્ર-ભૂષણ ગુપ્તા મળ્યા. તે બેએક વર્ષ અમદાવાદમાં રહી ગએલા, એટલે પરિચય તાજો હતો. તુરત તે પ્રિન્સિપાલના ખંડ આગળ લઈ ગયા. સિપાઇએ વિઝિટિંગ કાર્ડ લઇ જવાબ લાવવાની વિધિ પતાવી કે તુરત અંદરના મોટા ખંડમાં પાટલૂન પર માત્ર હાફશર્ટ પહેરેલા પહોળી છાતીવાળા શ્રી મુકુલચંદ્ર દેના મજબૂત હાથનો મિલાપ થયો અને કાળનું અંતર ઊડી ગયું. તેમણે યાદ કર્યું: 'અહો, પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં તમારી સાન્ટાક્રુઝની ઓરડી પર આપણે (સ્વ. રામરાવ, હું, શ્રી. પવનજી અને શ્રીયુત દે) સાથે બેઠા હતા, ચ્હા પીતા હતા, ગપ્પાં મારતા હતા.' એ વખતે કલકત્તાથી શ્રી અવનીન્દ્રનાથ પાસેથી કલા-દીક્ષા લઇ તરુણ મુકુલચંદ્ર મુંબઈના શ્રીમંતો પાસે તેમના સ્કેચ પોર્ટ્રેટ કરી ઇંગ્લંડ જવા સહાય માગતા હતા. એ સમયે પણ તેમના હાથમાં માનવપાત્ર આલેખવાની અજબ કુશળતા હતી. મુંબાઇની સ્કૂલ ઑવ આર્ટમાં દાખલ તે થયા હતા, પણ તેનું વાતાવરણ તેને ગુંગળાવતું હતું. એકાએક તે છોડી તેણે અજંતાની યાત્રા કરી, એકલાએ એ અગોચર સ્થાનમાં થોડીક નકલો પણ ઉતારી અને મુંબાઇ આવી કલારસિક શેઠ કલ્યાણજી કરમશીને તે આપી. સ્વ. સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ તરફથી તેને સારો ટેકો મળ્યો અને જરાક સગવડ થતાં ઇંગ્લંડની સ્ટીમર પકડી. ત્યાં જઈ વિખ્યાત કલાચાર્ય પ્રો. રૉથેન્સ્ટાઈનના હાથ નીચે રૉયલ કૉલેજ ઑવ આર્ટ્સમાં રહી અભ્યાસ કર્યો. પોર્ટ્રેટ ઇચિંગ-માં તેમણે ખાસ કુશળતા મેળવી છે. સ્વ. સર પટ્ટણીએ પણ તેમને ઘણી મદદ કરેલી. ઇંગ્લંડમાં હતા એ વખતે તેણે અજંતા અને બાઘની ગુફાઓ ઉપર એક ચોપડી પણ લખી નાખી, જેની પ્રસ્તાવના મિ. લૉરેન્સ બિન્યન જેવા મહા કલાકોવિદે લખી. આમ આ સાહસિક તરુણ અનેક રીતે પોતાની કલા સિદ્ધ કરી હિંદમાં આવ્યા. થોડોક વખત આમતેમ પ્રયાસો કર્યા બાદ કલકત્તા સ્કૂલ ઑવ આર્ટના પ્રિન્સિ-પાલ મિ. પર્સી બ્રાઉનની નોકરીની મુદ્દત પૂરી થતી હોવાથી કલકત્તા-ની જનતાએ કલાના પ્રણેતા તરીકે હિંદીની પસંદગી કરવામાં તેમની એ જગ્યાએ વરણી કરી અને આજે દસ વર્ષથી એ જગ્યાનો અધિકાર તે પૂર્ણ કાબેલિયતથી સંભાળી રહ્યા છે.

ક લ ક ત્તા ની ક ળા શા ળા

તેમને મળતાંવેંત જ મેં, સ્કૂલ બંધ થઇ જાય તે પહેલાં તે જોઇ લેવા ઈચ્છા બતાવી, એટલે તેમણે તુરત હેડમાસ્તર શ્રી રમેનબાબુ

કલકત્તા સ્કૂલ ઑવ આર્ટના પ્રિન્સિપલ શ્રી મુકુલચંદ્ર દેનું તેમના જ કલા-ખંડમાં ભાવભર્યું આતિથ્ય એ મારા પ્રવાસનું એક સુખદ સ્મરણ બન્યું છે.

(જાણીતા કલાકાર શ્રી રમેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી)ને બોલાવ્યા અને મારી ઓળખાણ કરાવી. શ્રી રમેનબાબુને જોતાં જ પ્રેમ થાય એવી સૌમ્ય તેમની મુદ્રા છે. પહેલાં તે શાંતિનિકેતનના એક અગ્રભાગી વિદ્યાર્થી હતા. કનુ દેસાઈ અભ્યાસ કરતા તે વખતે એ આગળનાં વર્ષોમાં હતા, છતાં તેમની વચ્ચે મૈત્રિભાવ થયો હતો એ વાતની તેણે ભાવ-પૂર્વક યાદી આપી અને જાણે મને પૂર્વપરિચિત હોય તેવી સરળતાથી બધા વર્ગો બતાવવા આવ્યા. મિ. હૅવેલના સમયથી કલકત્તા કલા-શાળામાં હિંદી કળા ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાય છે અને શ્રી અવની બાબુ તથા શ્રી નંદબાબુના પીઢ શિષ્યો અહીં શિક્ષકો તરીકે કામ કરે છે. ઉપરાંત, હિંદી કળાના સરસમાં સરસ અસલ નમૂના જોવાની તથા તેનો અભ્યાસ કરવાની અહીં પૂરી સગવડ છે. શ્રી હૅવેલે મહા પ્રયત્ને એકઠી કરેલી હિંદી તસ્વીરો યુગયુગના વિભાગ પ્રમાણે ચિત્ર-શાળાની લગોલગ એક મોટા ચિત્રાલયમાં ગોઠવેલી છે. એ સિવાય શિલ્પકળામાં યૂરોપી પ્રકારો કરતાં હિંદી પ્રકારો ત્યાં વધુ ખીલતા જણાયા. તેમાં પણ હિંદમાં સર્વોત્તમ ગણાતું કલકત્તાનું મ્યૂઝિયમ કળાશાળાની જોડાજોડ આવી રહેલું છે તે મોટો લાભ છે. કલકત્તામાં ચિત્રોના બ્લૉક બનાવવાનું અને લીથો છાપકામ ઘણું થાય છે તેથી તેની માંગને પહોંચી વળવા કૉમર્શિયલ આર્ટનો ક્લાસ પણ અહીં છે. તેપણ ખૂબ ધીકતો ચાલતો જણાયો તેમજ વિદ્યાર્થીઓની ભરતી પણ ઠીક જણાઈ. એ કળાના યૂરોપી પ્રકારો શીખવવાને યૂરોપ જઇ આવેલા હિંદી નિષ્ણાતો સ્ટાફમાં છે. દશ્યચિત્રોનો અભ્યાસ કરવા માટે શાળાની હદમાં જ એક મોટો સુંદર બાગ છે અને તેમાં નાનું સરોવર છે. આમ કળાનું વાતાવરણ એ શાળામાં સરસ લાગ્યું. પ્રમાણમાં મકાન નાનું લાગ્યું. સત્રાન્ત દિવસો હતા એટલે વિદ્યા-ર્થીઓ જતા રહ્યા હતા, પરંતુ ભીંત પરના નમૂના અને પરીક્ષાનાં પત્રો જોઈ મને લાગ્યું કે થોડાં વર્ષોમાં ઘણી તાલીમ આપવાનો ત્યાં પ્રયાસ છે. દરેક ક્લાસમાં ભીંતો ચાકના કામને માટે ઘૂંટેલી હતી, એટલે દરેક અભ્યાસચિત્રને ભીંત પર છૂટે હાથે દોરવાની શક્તિ ત્યાં વિશેષ કેળવાય છે એમ મને લાગ્યું. રંગની જમાવટ, રેખાઓની શુદ્ધિ અને ચાલુ લોકજીવનનાં ચિત્રો એ આ શાળાનાં આગળપડતાં લક્ષણો દેખાયાં. શિક્ષકોએ મારી પ્રતિ બહુ સદ્ભાવ બતાવ્યો. રમેન બાબુ તેમજ મણીબાબુએ પોતાને ઘેર આવવા નિમંત્રણો આપ્યાં. અને શ્રી મુકુલબાબુની તો વાત જ શી ? એ તો લાગી જ પડયા કે

શ્રીમાન અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલીને ઘેર તેમની સાથે કલાચર્ચા

બીજી વખત મારે નિરાંતે તેમની જોડે બેસી ચાપાન અને વાર્તાલાપનો વખત આપવો. તે સાથે તેમણે યાદ આપ્યું કે મારે શ્રી અવનીબાબુને પહેલી તકે મળવું જોઇએ. આ વાત મારા મનમાં તો કલકત્તે જવાનો ઇરાદો કર્યો ત્યારની જ હતી અને મેં તેમને મળવા માટે પત્ર લખી સમય પણ માગ્યો હતો; છતાં તેમની એ વૃદ્ધ ગુરુજન પ્રત્યેની ભક્તિ જોઇ હું બહુ આનંદ પામ્યો. શ્રી અવનીબાબુએ થોડા જ વખત પર ૭૦ વર્ષ પૂરાં કર્યાં તેનો તેમણે શાળામાં ઉત્સવ કર્યો હતો અને અભિનંદનો પાઠવ્યાં હતાં.

શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલી

● માત્ર કલકત્તાના જ નહિ પણ સમસ્ત હિંદના અને એશિયાના એક અગ્રગણ્ય કલાકોવિદ્ તરીકે સ્વીકારાએલા આ વિદ્વાનનું નામ મૉડર્ન રીવ્યુ વાંચનારાઓને સુપરિચિત હશે. હિંદી કલાનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વાનુશોધન અને પરિચય આપનારૂં 'રૂપમ્' ત્રૈમાસિક તેમણે ઘણાં વર્ષો સુધી ચલાવ્યું. એ અજોડ પ્રકાશન બંધ થયા પછી તેનું પૂર્ણપણે સ્થાન લેનારૂં કોઈ સામયિક સર્જાયું જ નથી. શ્રી ગાંગુલી મહાશય કલાના પરિચય માટે અતિ ઉત્કૃષ્ટ નમૂના જ શોધી લાવતા અને તેનું સર્વાંગ સ્પષ્ટ મુદ્રણ-પ્રકાશન થાય તેની અતીવ કાળજી રાખતા. એકાદ છાયા છાપમાં ચોરાય એ એમને મન અસહ્ય અને અક્ષમ્ય દોષ બને છે. બીનના કે સારંગીના નીચેના તારોમાં પણ જરા મેળ ખૂટે કે તૂટે ત્યારે ઉસ્તાદનું મન જેટલું ખાટું થઈ જાય એટલો જ વિક્ષોભ અને પ્રકોપ તેમને ચિત્રમાં રંગ કે માંડણીનો દોષ દેખાય ત્યારે થઈ જતો મેં જોયો છે. ચલાવી લેવાની તો તેમની પાસે વાત જ નથી. કળાનો સર્વોત્તમ નમૂનો પ્રજા આગળ મૂકવો અને તેનો સાચો રસ લેતાં કે અનુભવતાં શીખવવું એ જ કલાકોવિદોનું કર્તવ્ય છે.

આવા પુરુષને મળવું, એમનો વાર્તાલાપ ઝીલવો, એ કલાકારના જીવનનો ધન્ય અનુભવ બને છે. પોતે ધંધે સૉલિસિટર છે, પણ કળા અને કળાને લગતી પ્રવૃત્તિમાં એમની આખી જીવનપ્રવૃત્તિ ઓતપ્રોત છે. એ ઈ.સ. ૧૯૨૯માં અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે કઈ સંસ્થા એમનું સન્માન કરી શકે એ પ્રશ્ન થયો, એટલે ડૉ. હરિપ્રસાદ તથા સ્વ. હીરાલાલ પારેખ વગેરે સન્મિત્રોની મદદથી ભારત કળા મંડળની સ્થાપના કરી તેના આશ્રયે તેમનું વ્યાખ્યાન સંસાર સુધારા હૉલમાં યોજ્યું અને અમદાવાદને કળા ઉપર એવી વ્યક્તિનું અપૂર્વ વિવેચન પહેલી જ વાર સાંભળવા મળ્યું. એ દિવસની સ્મૃતિઓ તેમણે પણ સંઘરી રાખી હતી અને આજ સુધી વખતોવખત પત્રવ્યવહારથી સચેત રાખી હતી.

આશુતોષ મુકરજી રોડ ઉપરના તેમના મકાનમાં, ઉપરની પરસાળમાં જ તે પોતાની બેઠક રાખે છે. મહેમાનો માટે એક તરફ એક ગોળ ટેબલ અને ત્રણચાર ખુરશીઓ હોય છે; પણ પોતે તો મોટી શેત્રંજી પર તકિયો રાખી આસન જમાવે છે. આસપાસ પુસ્તકો અને લેખોનાં બાકસો પડયાં હતાં અને તે દરેક પર ચોડેલાં તે તે વિભાગનાં લેબલોથી તેમણે કેટલાં પુસ્તકોની તૈયારી કરવા માંડી છે તેનો ખ્યાલ આપતાં હતાં. આસપાસ ભીંત ઉપર કોઇ ખાસ યોજના વગર પણ કૃતિઓનો જ આસ્વાદ લેવા માટે ટાંગેલાં નેપાળી, રાજસ્થાની કે મુઘલ સમયનાં થોડાંમોટાં ચિત્રો નજરે પડતાં હતાં. દાદર પાસેની એક મોટી બારીમાં Stained-glass windowsની ઢબે રંગીન કાચોના ખંડોથી જ હિંદી ઢબે કરાવેલું એક સરસ્વતીનું મોટું ચિત્ર શોભી રહ્યું હતું.

શ્રી ગાંગુલીબાબુને મળ્યાને વર્ષોનો ગાળો પડયો હતો, પણ પત્રપૃચ્છાથી તેમનો નાતો અખંડ હતો. હું ઇ. ૧૯૩૬માં જાપાન જઈ આવ્યો ત્યારે તેમણે વર્તમાનપત્રોમાંથી એ ખબર વાંચીને જે ઉદ્બોધક અભિનંદનપત્ર લખ્યો હતો તે 'કુમાર'ના વાચકોને યાદ હશે. એટલે એમને તો મારા કલકત્તામાં આવ્યાના ખબર આપતો પત્ર પોસ્ટમાં મળ્યો પણ નહોતો, છતાં મારૂં કાર્ડ જોતાં જ બહાર આવ્યા અને 'અરે! કેટલાં વર્ષો બાદ મળીએ છીએ!' કહી બેસવા કહ્યું. ગાંગુલી મહાશય આટલા અગ્રગણ્ય વિદ્વાન અને સંચાલક છતાં ખરેખરા બ્રાહ્મણની માફક પોતાનાં નિત્યકર્મો અને ઉપાસના સાચવે છે. સંસ્કૃતના પૂર્ણ અભ્યાસી છતાં યુરોપના અદ્યતન કલાપ્રવાહોને પણ પૂર્ણપણે સમજે છે. આથી જ તે ભારતીય કળાનું ઉત્તમ નિરુપણ અને સન્માન કરવામાં સફળતા પામે છે, એમ પણ કહી શકાય.

પહેલી જ વાત એમણે એ કરી કે 'હું હવે કળાનાં પ્રવચનો અને લેખમાળાથી થાકયો છું. જે વિષય રસાનુભવનો છે અને જેનું મુખ્ય સાધન રસેન્દ્રિય છે તેની પૂર્ણ તૈયારી કે તાલીમ વિના તેની ચર્ચાઓ નકામી છે; એટલે મેં તો બાળકોની સૃષ્ટિમાં જ કળાનાં બીજારોપણ અને પરિચય થઈ જવાં જોઇએ એ સિદ્ધાંતને પાયા રૂપે માન્યો છે. લેખો ને પુસ્તકો ભલે વિદ્વાનો તથા ભાષાવિશારદો કે ઇતિહાસવેત્તાઓને કામનાં બને, પણ કલાની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવાને તો કલાકૃતિઓનો સાક્ષાત પરિચય જરૂરી છે, અને સાદી કલાપ્રવૃત્તિઓ કર્યા વિના કલાભિરુચિ વિકસતી નથી. આપણી આજની શાળાઓ તથા કૉલેજોએ તો એ વિષયને હદપાર કરી અસ્પૃશ્ય બનાવ્યો છે. કાન અને આંખની ઇન્દ્રિયોના સૂક્ષ્મ વ્યાપાર અને પ્રક્રિયાઓનો કોઈ અભ્યાસ જ કરતું નથી, તેમ બાળકના જીવનની સંગ્રાહક ચિત્તાવસ્થા (Impressionable age)માં રૂપ, રંગ કે રાગનો સમૂળગો અભાવ રાખી આપણે એક નીરસ, જડ અને નિષ્ક્રિય પ્રજાસમુદાય ઊભો કર્યો છે. સ્વયંભૂ ઊર્મિ, પ્રેરણા કે સર્જનની તો આજનાં વિદ્યાલયોમાં કિંમત કે કદર જ નથી. આ અનિષ્ટનો સામનો કરવા મેં કલકત્તામાં ઝુંબેશ ઉપાડી છે અને આજે ૬૦ વર્ષે હું ફરીવાર બાળજગતમાં ચિત્રો દ્વારા સૌંદર્યસ્વપ્નો ઉતારવા મથી રહ્યો છું. દર અઠવાડિયે હું પ્રાથમિક શાળાના કેટલાક ઉમંગી શિક્ષકો તથા કલાકારો સાથે મારાં ચૂંટેલાં ચિત્રો લઇ બાળકો પાસે તે કેમ રજૂ કરવાં તેનાં પ્રવચન અને ચર્ચા કરૂં છું. તે પછી તેઓએ હવે દરેક શાળામાં અઠવાડિયામાં એક કે બે પીરિયડ ચિત્રપરિચય અથવા ચિત્રરસાસ્વાદ માટે પિક્ચર-પીરિયડ તરીકે રાખ્યા છે. એ પ્રવૃત્તિની નોંધો રખાય છે અને થોડા સમય પછી પરિણામો પર વિચાર કરી તેનો વિસ્તાર કે વિકાસ કરીશું. હું પ્રોફેસરો અને મુત્સદીઓથી થાકી ગયો છું. તેમના રીઢા આત્માઓ ઉપર પડળો બાઝી ગયાં છે. ઊર્મિ અને રસાનંદ માટે

મુંબાઈ ઈલાકાની પહેલી કલા-પરિષદ

ગયા જાન્યુઆરી માસની તા. ૨૪–૨૫ના દિવસોમાં સમસ્ત મુંબાઇ ઈલાકાની કલા-પરિષદ મુંબાઈમાં મળી હતી. ગુજરાતના કલાપ્રેમીઓની અમી નજર તો મારા ઉપર હતી જ; પણ ઈલાકાના અન્ય મહારાષ્ટ્રીય અને પારસી કલાકારોના સદ્ભાવે મને આવી પ્રથમ પરિષદના પ્રમુખ તરીકે આમંત્રીને મને ઋણી બનાવ્યો છે. આ માન ગુજરાતને મળ્યું માની એ સર્વનો હું જાહેરરીતે આભાર માનું છું. **ર. મ. રા.**

તેમનો અભ્યાસ, વય અને અભિમાન આવરણો બન્યાં છે.'

આમ પોતાના બધા ભાવો અને બળતરાનો ધોધ એમણે તો ચલાવ્યો. એમાં જ કલાક-દોઢ કલાક વીતી ગયો. તેમને કોર્ટનો સમય થયો એટલે મેં જ કહ્યું કે 'આપની સાથે દિવસો સુધી સમાગમ અને વાર્તાલાપ કરતાં યે પાર નહિ આવે. મને આપની થોડી રીતોની સમજ પાડો. હું આપના કાર્યને યથાશક્તિ સહાયભૂત બનવા ઇંતેજાર છું.'

'જરૂર, જરૂર. તમારા જેવાને જોઇને જ હું ઉત્સાહી બનું છું. તમારા પ્રાંતમાં તમે કેવી પ્રવૃત્તિઓ કરો છો તેની હું વાકેફગારી રાખું છું. પણ તમે એક વર્ષથી મને કેમ કંઈ લખ્યું નથી? ખેર, હજુ બીજી વાર આપણે મળીએ. તમે અહીં જ્યાંજ્યાં જરૂર પડે ત્યાંત્યાં કળા-પ્રદેશમાં મારી સહાય લઇ શકો છો. અહીંની બધી સંસ્થાઓ જોજો. નવાં નાટકો પણ જોજો.'

બીજી મુલાકાત થઈ ત્યારે તેઓ પ્રેમ અને ઇંતેજારીથી મારી રાહ જોતા બેઠા હતા. મારા માટે કંઇક બંગાળી વાની કરાવી હતી ને પોતે પૂજાનાં રેશમી વસ્ત્રોમાં જ વાત કરતા બેઠા. ગુજરાતની જૂની કળાના નમૂના મેં બતાવ્યા. તેમની પાસે પણ સુંદર કીમતી નમૂના હતા. એમણે એક વાત કહી કે 'પશ્ચિમના નમૂનાઓનો આપણા પર ઓછાયો પડ્યો ત્યારથી જ આ ચિત્રો અને આ રંગની કદર કરતા આપણે મટી ગયા છીએ. આ ચિત્રો અને રંગોનો ઉન્માદ ગ્રામવાસીઓ ખરે-ખરો અનુભવી શકે છે. અને બાળકોનાં ચિત્તમાં પણ તેનો ધ્વનિ થવાનો. હિંદી રાગોની સુરાવટ કે હલક જેવાં રંગલેપનો, હિંદી સંગીત અને નૃત્યના પરિચય તેમજ સૂક્ષ્મ તત્ત્વશોધન વિના સમજવાં મુશ્કેલ છે. છાપેલાં ચિત્રોમાં આ મૂળ રંગોની સુરખી ઊઠતી નથી, એટલે તેની અસર પેદા થતી નથી. જેમ વાજિંત્રોમાંથી નિપાદ ન બોલે તો સૂરના શા હાલ થાય?'

આવા જ ભાવોથી પ્રેરાઇ ગાંગુલી બાબુએ રાગચિત્રો પર એક મોટો સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે. એ તેમણે મને બતાવ્યો અને પોતાના કથનની ખાત્રી કરી બતાવી. એ મહાસંપુટમાં સાતસો રંગીન તેમજ ફોટો ચિત્રોનો મોટો સંગ્રહ છે. તેમાં અસલ હિંદી રાગ તથા તેનું સ્વરૂપવર્ણન કરતા મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો અને તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપ્યાં છે. આ અનુપમ ગ્રંથની કીમત લગભગ ૭૦૦ રૂપિયા છે; છતાંયે આજે તો એ કીમતે પણ તે અપ્રાપ્ય છે. એ ગ્રંથ હિંદના આધુનિક સમુદ્ધારક સ્વ. પંડિત ભાતખંડેને અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે. એવો જ એક બીજો ચિત્રસમુદાય ગાંગુલીબાબુએ 'રાજપુત ચિત્રમાળા' કરીને બહાર પાડ્યો છે. તેમાં લગભગ ૧૦૦ જેટલાં વીણેલાં ચિત્રો મહા ચીવટથી રંગની ચોકસાઇ જાળવી છપાવેલાં તથા મોટા કીમતી કાગળો પર ચડાવેલાં સંગ્રહ્યાં છે. હિંદના વેભવી ગ્રંથાલયોમાં પણ આ સંગ્રહ ભાગ્યે જ હશે. 'આવાં મોંઘા પ્રકાશનો અભ્યાસી અને રસિક વિદ્યાર્થીને અલભ્ય બને તો તેનો અર્થ શો' એમ મેં પૃછ્યું, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે 'એકવાર ખરૂં ધોરણ જાળવનારા નમૂના બહાર પડવા દો, પછી તેની સસ્તાઈની યોજના આપોઆપ જાગશે. અત્યારે તો સુરસ ને પ્રમાણભૂત પ્રકાશન મોંઘાંજ રહેવાનાં. યૂરોપમાં હવે શાળાઓ અને અંગત સંગ્રહ માટે પ્રજાકીય કલાસંપત્તિના સરસ સેટ કેટલા સસ્તા મળે છે?'

ત્યાર પછી તેમણે શાળાઓમાં ચિત્રપ્રચાર માટે એકઠાં કરેલાં ૧૨૦૦ જેટલાં ચિત્રકાર્ડો એક પેટીમાં ભરેલાં હતાં તે મેં જોયાં. તેમાં તેમણે યૂરોપ, હિંદ, ઇરાન કે ચીન–જાપાનનો ખાસ ભેદ કરેલો ન હતો, પણ રસદૃષ્ટિએ જે ખરેખરી કલાકૃતિ લાગી તે જ વીણીને જુદીજુદી સેટ બનાવી હતી. આ સેટ ક્રમાનુસાર એક એક વર્ગમાં બાળકોના હાથમાં ચિંતન અને અવલોકન માટે મૂકવામાં આવે છે અને તેમનાં મન પર તેનાથી ઉપજતા વિચારો અને ઊર્મિઓ વાતોથી જાણી લેવા વર્ગશિક્ષક પ્રયત્ન કરે છે. આ વાર્તાલાપની કૂંચીઓ પર શ્રી ગાંગુલીબાબુની ખાસ નોંધ મળેલી હોય છે. વખતના અભાવે મારાથી એ વિષયમાં ઊંડા ન જવાયું, પણ એ કાર્યનો ચેપ આખા દેશને લાગે એવી ઇચ્છા સાથે મેં મારો વખત સમેટ્યો. બહુ જ પ્રેમ અને સદ્ભાવ પૂર્વક તેમનાથી હું છૂટો પડ્યો. તેમણે ગુજરાતમાં આવવાની પ્રબળ આકાંક્ષા રાખી છે. ૬૦ વર્ષે પણ તેમનો કળાપ્રચારનો અદમ્ય ઉત્સાહ તેમની અપૂર્વ વિભૂતિ સમો શોભતો હતો. કલકત્તાના તેમના મિત્રો અને મંડળોમાં મારા માટે ખબર અને સગવડ આપવાનું તેમણે સ્વીકાર્યું અને હું છૂટો પડ્યો.

દરમિયાન કલકત્તાની ગુજરાતી પ્રજાની એકતા અને સંસ્કારિતાના માનદંડ સમા મારા જૂના સ્નેહી શ્રી ગગનવિહારી મહેતાએ ત્યાંના એકેએક પત્રોમાં મારી શાંતિનિકેતનની તેમજ કલકત્તાની મુલાકાત તેમજ શ્રી ગાંગુલીબાબુના સમાગમના તથા પ્રવાસના મારા આશય વિષેના ખબરો પ્રકટ કરી દીધા હતા. એમના અતિ વ્યવસાયને અંગે અમે હજુ તો ભેગા પણ થયા નહોતા, છતાં આ સૌજન્યકાર્યની એમને પ્રેરણા થઈ એ તેમનામાં રહેલી ગુજરાતની અસ્મિતાને જ આભારી છે એમ હું માન્યા વિના રહી ન શકું.

(ચાલુ)

ર. મ. રા.

ગૂજરાત સાહિત્ય સભા (અમદાવાદ) તરફની ૧૯૪૨ના વર્ષની વાઙ્મય-સમીક્ષા

સભા તરફથી વર્ષોવર્ષ કરાવાની સમીક્ષાનું કામ આ વર્ષે નીચેના ત્રણ વિભાગવાર ત્રણ સમીક્ષકોને સોંપવામાં આવ્યું છે:

વિભાગ ૧ કવિતા, નાટક, નવલ-નવલિકા આદિ લલિત વાઙ્મય—સમીક્ષક: પ્રો. મનસુખલાલ મ. ઝવેરી, જાની બિલ્ડિંગ, રાજકોટ.

વિભાગ ૨ નિબંધ, વિવેચન, જીવનચરિત્ર, ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ, ભાષાશાસ્ત્ર, કેળવણી, બાળસાહિત્ય, પ્રવાસ આદિ લલિતેતર વાઙ્મય—સમીક્ષક: પ્રો. સુંદરજી ગો. બેટાઈ, મૂળજી મિસ્ત્રીનો નવો બંગલો, દાદાભાઈ રોડ, વીલેપારલે (પશ્ચિમ)

વિભાગ ૩ ભૌતિક વિજ્ઞાન, જંતુવિજ્ઞાન, પ્રાણીવિજ્ઞાન, શરીરવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર આદિ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય—સમીક્ષક: પ્રો. યશવંત શુ. નાયક, ૪૫, પ્રીતમનગર, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ.

સર્વે લેખકો તથા પ્રકાશકોને પોતાનાં પ્રકાશનો ઉપર જણાવેલાં સરનામાં પ્રમાણે તે તે વિભાગના સમીક્ષકોને મોકલી આપવા વિનંતિ છે.

દેશમાં પરદેશી સત્તાની સ્થાપના પછી પ્રેતવત્ થએલા રાષ્ટ્રજીવનના એકેએક અંગમાં પોતાની વિશાળ બુદ્ધિમત્તા અને કમરતોડ મહેનત વડે સૌપ્રથમ ચેતનાસંચાર કરી રાષ્ટ્રપ્રાણ જગાડનાર

ઓગણીસમી સદીનાં પહેલાં પચાસ વર્ષોમાં પૂના શહેર જાણે પ્રેતવત્ થઇ ગયું હતું. ટોપીવાળાઓનું રાજ્ય શરૂ થઇ ગયું હતું. ગોરાઓની સુનિયંત્રિત રાજપ્રણાલિ, કાયદાનો અમલ, જમીનની મોજણી, રેલ, તાર, ટપાલ, નિશાળો આદિ એમની રાજ્યવ્યવસ્થાનો નવો મામલો જોઇ લોકો અંજાઈ ગયા હતા. એમાં વળી સત્તાવનના બળવામાં સરકાર જીતી ગઇ એટલે તો એની છાપ વધારે ઘેરી પડી....જે દશા પૂનાની તે જ આખા મહારાષ્ટ્રની હતી. આમાં શું કરવું તે કોઇને સૂઝતું ન હતું. વર્તમાન પરિસ્થિતિ સારી હતી કે બૂરી તેનું કોઇને ભાન ન હતું. પેશવાઇમાં જે ગુણોની પૂજા થતી એ ગુણોની હવે કાંઇ કીમત જ રહી ન હતી. અને કેટલાક સારા ગુણોનો લોપ થઈ ગયો હોવાથી લોકોમાં એક જાતની શિથિલતા અથવા ચેતનહીનતા પેસી જવા પામી હતી. દેશ એ વખતે તદ્દન ઠંડો પડી ગયો હતો એમ કહીએ તો ચાલે. આવા ઠંડા દેશને કઇ રીતે ફૂંક આપવાથી એ ફરીથી સજીવન થશે અને હાથપગ હલાવવા માંડશે એ બાબત પર રાત ને દિવસ રટણ કરી અનેક દિશાઓમાંથી, અનેક રીતે, અનેક ઉપાયોથી એને પુનર્જીવન આપવાનું કપરૂં કામ પોતાને માથે લઇ સૌ પહેલાં કમરતોડ મહેનત જો કોઇએ કરી હોય તો તે માધવરાવે (મહર્ષિ રાનડેએ); અને અમારા મત પ્રમાણે એ જ એમની અસામાન્ય મહત્તાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. સરકારી નોકરી કરવી અને સાથેસાથે દેશના ઉત્કર્ષ માટે શાં શાં પગલાં લેવાં જોઇએ તે નક્કી કરી તે મુજબ શતદિન પરિશ્રમ કર્યા કરવો એ સામાન્ય માણસનું કામ નથી જ. મહારાષ્ટ્રમાં જે વીર્યમત્તા, નિર્ભયતા અથવા જે જુસ્સો આજે (વીસમી સદીની શરૂઆતમાં) જણાય છે એ બધું રાનડેનાં પચીસ વર્ષોનાં કાર્યનું ફળ છે.

('કેસરી' ૨૨મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૧)

—લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિળક

આજથી બરાબર એક સૈકા ઉપર, ઈ. ૧૮૪૨ના જાન્યુઆરીની ૧૮મી તારીખે. મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનો જન્મ થયો. આધુનિક ભારતનું પુનર્જીવન કરનાર જે વિભૂતિઓ છેલ્લાં દોઢસો વર્ષમાં પ્રગટી તે સર્વમાં, પોતાના વિશુધ્ધ ન્યાયનિષ્ઠ ચરિત્ર, સર્વક્ષેત્રસ્પર્શી વિશાલ પ્રતિભા અને જીવન તથા કાર્યમાં ભવ્ય બની રહેનારૂં ઉચ્ચ ધ્યેય આચરી જનાર એ વિભૂતિને લોકોએ 'મહર્ષિ'નું બિરુદ આપ્યું છે. ગયા માસ(જાન્યુઆરી ૧૯૪૨)ની ૧૮મી તારીખે એમના જન્મને સો વર્ષ પૂરાં થયાં એ પ્રસંગે મુંબાઇમાં એ શહેરની અઠ્ઠાવીસ સંસ્થાઓના ઉપક્રમથી ઉજવાએલા જન્મશતાબ્દીના ભવ્ય મેળાવડાના પ્રમુખસ્થાનેથી નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ અંજલિ આપતાં એમને મહારાષ્ટ્રના સંત પુરુષોની કોટિમાં મૂકયા હતા, જેમનું જીવન ભવિષ્યમાં દીર્ઘકાળ પર્યંત પોતાનું સ્વસ્થ શાન્ત તેજ લોકો આગળ રેલાવ્યા કરશે.

આજની ઊગતી પ્રજાને એ મહર્ષિનાં નામ ને કામનો પૂરો પરિચય નથી એમ કહીએ તો ચાલે; અને જેમને જે કાંઈ થોડો છે તેઓ આજના બદલાએલા જમાનાના દૃષ્ટિબિંદુથી કદાચ એમનું સાચું મૂલ્યાંકન નહિ કરી શકે. પણ આ લેખના મથાળે મૂકેલાં લોકમાન્ય ટિળકનાં વચનોમાં બતાવ્યા મુજબ સમસ્ત પ્રજા જ્યારે પ્રેતવત્ નિશ્ચેત થઇને પડી હતી એવા વખતે રાનડેએ, પોતે સરકારી નોકર હોવા છતાં રાજકારણ, સમાજસુધારો, સાહિત્ય, કેળવણી, ધર્મ, ન્યાય, ઇતિહાસ, ઉદ્યોગ અર્થશાસ્ત્ર —એવા એકેએક ક્ષેત્રમાં એકધારૂં કામ કરી ફૂંક આપીને તેમાં એવો ચેતનાસંચાર કર્યો કે તેને લીધે 'મહારાષ્ટ્રીય સાર્વજનિક જીવનના પ્રણેતા' તરીકે તે ઓળખાયા.

મહારાષ્ટ્રમાં પાછળથી જે કામ ટિળક, ગોખલે, આગરકર, ભાંડારકર, રાજવાડે આદિ અનેક લોકોએ જીવનની બહુવિધ દિશાઓમાં કર્યું એનું બીજ રાનડેએ વાવ્યું હતું. લોકજીવનના આવા વિશાળ કાર્યપટ ઉપર કરેલી આટલી વ્યાપક ને અવિરત કામગીરીની સાથોસાથ એમનું જીવન એટલું તો નિષ્કલંક, નીતિચુસ્ત, ધ્યેયનિષ્ઠ અને ઉન્નત હતું કે એમના વિરોધીઓનો પણ એમના પ્રતિ પૂજ્યભાવ હતો. પાછળના દિવસોમાં એ જ્યારે માંદા પડયા ત્યારે એ વિરોધીઓએ પણ મંદિરમાં એમના સાજા થવા માટે પુરશ્ચરણ કરેલાં!

એમના જીવનકાર્યના જે સાક્ષી છે તે કહે છે-અને એમના લેખો સાખ પૂરે છે-કે એમની સર્વદેશીય બુદ્ધિશક્તિ, જેને Collosal Brain કહી શકાએ એવી વિશાળ ને વ્યાપક હતી.અને પ્રચંડ કાયામાં મોટું સોહતું એમનું માથું એની સ્થૂલ સાક્ષી પણ પૂરતું.

રાનડેનું આખું જીવન સરકારી નોકરીમાં વ્યતીત થયું હતું, એટલે સાધારણતઃ હોય છે તેમ એમનું જીવન પણ સીધું, સરળ અને કોઈ પણ મહત્ત્વના બનાવો વિનાનું હતું. ૧૮૪૨ના જાન્યુઆરીની ૧૮મી તારીખે નાસિક જિલ્લામાં આવેલા નિફાડ ગામમાં માધવરાવ (મહાદેવ)નો જન્મ થયો. એ વેળા એમના પિતા ગોવિંદરાવ અહમદનગરના ડેપ્યુટી કલેકટરની કચેરીમાં ૩૫ રૂપિયાના પગારના કારકુન હતા. જોકે એમના દાદા અમૃતરાવ મામલતદારના હોદ્દા સુધી પહોંચેલા, અને પ્રપિતામહ ભાસ્કર આપ્પા તો એક બહાદુર લશ્કરી અને મુત્સદ્દી હતા તથા પાછળથી અંગ્રેજના દરબારમાં સાંગલી રાજ્યના એલચી બન્યા હતા.

માધવની ત્રણ વરસની વયે માતા એમને લઇને કોલ્હાપુર જતી હતી તે વેળા રાત્રે રસ્તામાં નાનો માધવ ગાડામાં સૂતેલી માતાના પડખામાંથી નીચે સરી પડયાં, અને પાછળ થોડે દૂર ઘોડે ચડીને આવતા કાકાએ તેનો અવાજ સાંભળી તેને ઊંચકી લીધો. પાછળથી મહાન થવા સર્જાએલા માધવરાવના જીવનને દૈવે જ જાણે બચાવી લીધું.

૧૮૪૮થી ૫૬ સુધી માધવરાવે કોલ્હાપુરમાં નવી જ સ્થપાએલી મરાઠી શાળા અને અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલના શિક્ષણનો લાભ લીધો. એ સમય દરમ્યાન નાના માધવમાં બુધ્ધિની તેજસ્વિતા ખાસ જણાઈ ન હતી. ઊલટું બાળપણમાં તે અતિ મંદ અને જડભરત જેવો લાગતો અને જીભે ઓબડો પણ હતો પણ ૧૮૫૬માં કોલ્હાપુરનું શિક્ષણ પૂરૂં થતાં એ ત્યાંથી મુંબાઈ આવી એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યૂશનમાં દાખલ થયા અને ત્યાંથી એકાંતિકપણે બધું ધ્યાન અભ્યાસમાં જ ગાળવાની તક મળી ત્યારથી એની બુધ્ધિ ચમકવા લાગી, અને મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના (૧૮૫૭માં) થયા પછી એ વર્ષે લેવાએલી તેમી પહેલી જ મૅટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં ૧૮૫૯માં એ બહુ સારી રીતે પાસ થયા. એ દરમ્યાન એણે અનુક્રમે રૂા. ૧૦, ૧૫ ને ૨૦ની સ્કૉલરશિપો મેળવેલી; અને તે પછી માસિક ૬૦ રૂપિયાની જ્યુનિયર ફેલોશિપ તેમજ ત્યાર બાદ રૂા. ૧૨૫ની સીનિયર ફેલોશિપ મેળવેલી.૧૮૬૨માં એ ઊંચે નંબરે બી.એ. થયા અને ૧૮૬૩માં સુવર્ણપદક સાથે એમ.એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી. આ દરમ્યાન અભ્યાસને લગતું બીજું વાચન પણ ચાલુ જ હતું. બી.એ. ઑનર્સની પરીક્ષા માટે એમણે રોજ લગભગ ચૌદ કલાક વાંચેલું અને એ વાચનની કુલ સંખ્યા ૨૫૦૦૦ પાનાંની પોતે જ

ભારતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના પહેલા જ્યોતિર્ધર

મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે

એક સ્થળે નોંધી છે. એ બધાને લીધે આંખ ઉપર એટલો શ્રમ પડ્યો કે આંખો બગડી, જેની પીડા તથા અડચણ એમને જીવનભર રહી. એક આંખ તો વચ્ચેથી તદ્દન જ કામ કરતી અટકી ગઇ અને છેલ્લા દિવસોમાં તો એમણે લગભગ દૃષ્ટિ ગુમાવી હતી.

૧૮૬૨થી ૬૬ સુધી મુંબાઈમાંથી નીકળતા 'ઈન્દુપ્રકાશ' પત્રના અંગ્રેજી વિભાગના તંત્રી તરીકેનું કામ કરતાં કરતાં એમણે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો અને ૧૮૬૬માં ઑનર્સ સાથે એલએલ.બી. પસાર કરી.

બે વરસ નાનીનાની નોકરીઓ કરી ૧૮૬૮માં તે મુંબાઇની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ૪૦૦ના દરમાયાથી અંગ્રેજી ભાષાના આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર તરીકે આવ્યા. અધ્યાપકની જગ્યા એ જમાનામાં અંગ્રેજ સિવાય કોઇને અપાતી નહિ. પણ વિશાળ વાચન અને તેજસ્વી મેધાને લીધે રાનડેની પ્રવીણતા એમના કાર્યમાં એટલી બધી હતી કે કૉલેજના ખુદ પ્રિન્સિપાલ તથા બીજા અંગ્રેજ અધ્યાપકો પણ એમનાં અંગ્રેજી ભાષણો સાંભળવા એમના વર્ગમાં આવી બેસતા. એ દરમ્યાન જ એમણે કાયદાનો વિશેષ અભ્યાસ કરી ૧૮૭૧માં ઍડવોકેટની પરીક્ષા પહેલે નંબરે પસાર કરી; અને આમ, મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની આર્ટ્સ તથા કાયદાની બધી જ પરીક્ષાઓ આપી દઇને એ સઘળામાં બહુમાન સાથે તેઓ પહેલા આવ્યા. યુનિવર્સિટીએ બહાર પાડેલા સૌપ્રથમ પદવીધરોમાંના તેઓ એક હતા એટલું જ નહિ, પણ એ સૌમાં તેઓ શ્રેષ્ઠ હતા તેથી તેમને 'પ્રિન્સ ઑવ ગ્રૅજ્યુએટ્સ'–પદવીધરોના શિરોમણિ એવું બિરુદ મળ્યું.

એજ વર્ષમાં–૧૮૭૧માં તેઓ ન્યાયાધીશ નીમાયા અને ૧૮૯૩ના નવેમ્બરની ૨૩મીએ મુંબાઇના વડા ન્યાયમૂર્તિ–હાઇકોર્ટ જજ થયા ત્યાં સુધી એ ખાતામાં ઉત્તરોત્તર એમની પ્રગતિ થતી રહી. એ દરમ્યાન બે વર્ષ તો એ મુંબાઇના ગવર્નરના કાઉન્સિલર પણ થએલા.

૧૮૫૪માં કોલ્હાપુરમાં ભણતા હતા તે વખતે બાર વરસની નાની ઉમરે જ એમનું લગ્ન થએલું. પણ ૧૮૭૬માં એ પત્ની ક્ષયથી ગુજરી ગયાં અને એમણે બીજી વાર રમાબાઇ રાનડે સાથે લગ્ન કર્યું, જેમણે એમના અવસાન બાદ લખેલાં સહજીવનનાં સંસ્મરણો વાંચવા જેવાં છે.

૧૯૦૧ના જાન્યુઆરીની ૧૬મીએ એમનું અવસાન થયું.

આ એમના જીવનની રૂપરેખા. એમાં રોમાંચક કે ચિત્તાકર્ષક તત્ત્વ બહુ ઓછું છે. પણ એ જે કાર્ય કરી ગયા છે તે મહાન છે.

એમનું પ્રત્યક્ષ કાર્યક્ષેત્ર મોટે ભાગે પૂના જ રહ્યું હતું; પૂનામાં જ એમણે કાર્યદિશાની શરૂઆત કરી અને એમના જીવનનાં સૌથી યશસ્વી કાર્યો પૂનામાં જ થયાં છે. પૂનાની વક્તૃત્વોત્તેજક સમાજ, વસંત વ્યાખ્યાનમાળા, ઔદ્યોગિક પરિષદ, ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન, ફીમેઇલ હાઇસ્કૂલ, નેટિવ જનરલ લાયબ્રરી, પ્રાર્થનાસમાજ અને સાર્વજનિક સભા–એવી ઘણીઘણી સંસ્થાઓના પ્રત્યક્ષ તેમજ અપ્રત્યક્ષ સ્થાપક રાનડે જ હતા. મરાઠી સાહિત્ય પરિષદની પણ મૂળ કલ્પના એમની જ. રાષ્ટ્રીય મહાસભા–કૉંગ્રેસની સ્થાપનામાં પણ એમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, અને કૉંગ્રેસની સાથોસાથ સમાજ સુધારા પરિષદ ભરવાની યોજના પણ એમણે જ કરેલી. એમનું વિશાળ વાચન અને અદ્ભુત બુદ્ધિશક્તિ એવાં વ્યાપક હતાં કે બધાં ક્ષેત્રોને આવરી લેતાં. 'પોતે જે કાંઇ વાંચતા, જેનોજેનો અભ્યાસ કરતા કે જે કાંઇ કષ્ટપૂર્વક પ્રાપ્ત કરતા તે બધાનો દેશના કલ્યાણમાં કઈ રીતે ઉપયોગ કરી શકાય એ જ ઉદ્દેશ રાતદિવસ તેમની નજર સામે રહેતો. આને પરિણામે જીવનના એકેએક ક્ષેત્રનું ખેડાણ કરી એમાં એમણે ચેતનનાં બીજ વાવ્યાં અને પોતાના જમાનાના તેમજ ત્યાર પછીના જમાનાના યુવકોની દૃષ્ટિનું ઘડતર કરનાર અને રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યના જ્યોતિર્ધર બન્યા.'

રાનડે સરકારી નોકર હતા, અને અંગ્રેજી રાજ્યના અવગુણો જાણતા છતાં એની આ દેશપર થએલી હકુમતને તેઓ દૈવી સંકેત ગણતા તથા અંગ્રેજો માટે એમના મનમાં આદર પણ હતો; આ બધું એમને સામાજિક કાર્ય તરફ વિશેષ ઘસડી ગયું. છતાં રાજકારણમાં એમણે સારો જેવો ભાગ લીધો છે. રાષ્ટ્રીય ભાવના અને દેશભક્તિ એમના હૃદયમાં કેટલી ઘેરી ગાજતી હતી એના પડઘા તો એમણે અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, સમાજસુધારો, કેળવણી, ખેતીવાડી વગેરે વિવિધ વિષયો પર આપેલી તલસ્પર્શી વિચારણાના શબ્દે શબ્દે આપણને સંભળાય છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ કૉંગ્રેસના સંસ્થાપકોમાંના તેઓ એક હતા, અને વર્ષોવર્ષ તેના અધિવેશનમાં હાજર રહેતા. 'તેના એકેએક પ્રશ્નના નિરાકરણમાં તેમની સલાહ અને દોરવણી પહેલી પૂછાતી. ગોખલે જેવા દેશનેતાના તો તેઓ ગુરુ હતા અને દેશભરમાં ખ્યાત થએલી પૂનાની 'સાર્વજનિક સભા'ને સુવ્યવસ્થિત કરી તેને રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં અગ્રેસર સંસ્થા બનાવવામાં રાનડેનો સૌથી મોટો હિસ્સો હતો. પૂનાની એ સંસ્થા એ સમયે આખા દેશની સૌથી આગેવાન રાજકીય સંસ્થા ગણાતી અને સ્વ. બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજીએ ૧૯૦૨ની અમદાવાદની કૉંગ્રેસ વખતે સ્વ. રાનડેને અંજલિ આપતાં જણાવ્યું હતું કે "Time was, when Poona spoke and the rest of India listened. પૂનાની એ સમસ્ત દેશભરની ખ્યાતિ અને તેનું સર્વોપરિ સ્થાન સ્વ. રાનડેની વિરલ કર્તવ્યશક્તિ અને અસાધારણ બુદ્ધિપ્રભાવને પરિણામે પ્રાપ્ત થયાં હતાં.'

આપણા દેશની પડતીમાં આપણા સમાજની અધોગતિ પણ એમને કારણરૂપ લાગતી અને આપણા સમાજના અનેક કઢંગા રિવાજો, બાળલગ્ન, કજોડાં, સ્ત્રીઓની અવનત દશા, વિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ, જ્ઞાતિભેદ, અસ્પૃશ્યતાની ભાવના, પરદેશગમનની મનાઇ વગેરે અનિષ્ટ રૂઢિઓ દેશની પ્રગતિમાં પ્રતિરોધક છે એમ તે માનતા. 'ઇન્દુપ્રકાશ'માં એમણે વિધવાઓની અસહાય સ્થિતિના અને તે માટેના એકમાત્ર ઉપાય પુનર્લગ્નની તરફદારી કરતા જોરદાર લેખો લખ્યા. ૧૮૬૫માં મુંબાઇમાં વિધવાવિવાહોત્તેજક મંડળ સ્થપાયું તેના સભ્ય થયા અને ૧૮૬૯માં મહારાષ્ટ્રમાં પહેલું પુનર્લગ્ન થયું તેની કંકોત્રી પર બીજા સુધારકો સાથે એમણે સહી પણ કરેલી. ન્યાય તથા સમાનતાના ધોરણ ઉપર નવી સમાજરચના કેમ કરવી તેની યોજનાઓ વિચારવા માટે દર વર્ષે કૉંગ્રેસની સાથોસાથ સામાજિક પરિષદ ભરવાની યોજના (અનુસંધાન આગળ પાન ૪૪મે)

દેવચંદ અદાની દિનચર્યા

એ વાંચીને તમે ભલેને એમને 'લોભી' કહીને તિરસ્કારથી હસો...એ તો ચુસ્ત જૈન જ હતા!

સવારમાં બરોબર પાંચ વાગ્યે દેવચંદ શેઠ 'હે અરિહંત વીતરાગ દેવ!' કહીને પથારીમાંથી ઊઠ્યા અને બે ઘડીની સામાયિક બાંધીને બેઠા. પ્રતિક્રમણ ભણતાંભણતાં અને માળા ફેરવતાં ફેરવતાં એકબે વખત ઝોકાં આવી જવાથી જમીન સાથે નાકલીટી તાણવાનું પુણ્ય અનાયાસે થઈ ગયું. એક સ્તવન અને સજ્ઝાય ગાઈ રહ્યા પછી બેની લીટીઓ મનમાં ગણગણતા, ટોલ્લે ટીંગાતો મેલો ને કાણો કળશ્યો લઇને અદા દિશાએ જવા નીકળ્યા. જતાં જતાં મોટા દીકરાની વહુને કહ્યું: 'વહુ બેટા, કાલે રાતે દુકાનેથી બોરી જાર આવી છે તેમાંથી બે મૂઠી લાવજો'.

વહુએ સવા હાથનો ઘૂમટો તાણીને પવાલામાં બે મૂઠી બોરી જાર લાવી આપી એ લઈ શેઠ નદીને રસ્તે પડ્યા.

દેવચંદ શેઠની ગામના એક આગેવાન મહાજન તરીકેની પ્રતિષ્ઠા એટલી હતી કે રસ્તામાં ભાગ્યે જ કોઈ એમને જે જે કર્યા વિના રહે.

'કાં દેવચંદ અદા, ઝાડે ફરવા જાવ સો ને?' શેરી વાળતા ભંગિયાએ દેવચંદ શેઠને ધૂળ ન ઊડે એ માટે ખાસ તેમના માનમાં શેરી વાળવી બંધ કરી, સાવરણો ઊંચો કરી સલામ ભરી.

દેવચંદ શેઠને લાગ્યું કે ઝાડે ફરવા જવા સાથે થતું બે મૂઠી જારનું મહાપુણ્ય આ ભંગિયાથી અજાણ્યું રહી જાય છે, એટલે તેમણે કહ્યું: 'હા; આ કબૂતરને ચણ્ય નાખવા જાઉં છું'.

ભંગિયો દેવચંદ શેઠની આ દયાવૃત્તિથી છક થઇ ગયો હોય તેમ ભંગડીને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: 'લાખુની ઇસ્કામતનો ધણી પગે હાલીને કબૂતરાંને ચણ્ય નાખવા જાય છે!'

'ઇ તો સરાવક છે સરાવક! એક જીવડું ય નો મરવા દીએ!' ભંગડી બોલી.

'વાહ! ધરમી દાતાર!' ભંગિયો દેવચંદ શેઠની પીઠ પાછળ તાકી રહ્યો.

દિશાએથી પાછા વળતી વખતે દેવચંદ શેઠ ખિસ્સામાંની સૂડી વડે નદીને કાંઠે ઊભેલા બાવળમાંથી દાતણ કાપતા હતા ત્યાં ગામ આખાને દાતણ પૂરાં પાડતી મણકી વાઘરણ આવી પહોંચી ને બોલી: 'દેવસંદ અદા, મને કે'તા હો તો હું રોજ હવારમાં સાર દાતણ નાખતી જાઉં'.

મણકીએ આ કહ્યું: એ સામે દેવચંદ અદાને કશો વાંધો નહોતો, પણ થોડે દૂર ઊભેલા બેચાર જુવાનો શેઠની આ કંજુસાઇ ઉપર હસવા લાગ્યા એથી તેઓ બોલ્યા: 'હેઠ હાળી વાઘરણ્ય! અમને શ્રાવકને તે દાતરડાનાં કાપેલાં દાતણ ખપતાં હશે? ઈ દાતરડાથી કેટલાં જીવડાં ગયાં હોય!'

ઘેર આવી, ટોલ્લે કળશ્યો ચડાવી અદા દાતણ કરવા બેઠા અને દાતણ કરી રહી એક નાના કળશ્યાના પાણીમાંથી બે કોગળા કરી, એક ચાપવું પાણી મોં પર ફેરવી, બાકીનું બંને પગ ઉપરાઉપર ઓઠવી રેડી દીધું. પાણી ન ઢોળવા માટે તેઓ ઘર આખાને ઉપદેશ આપતા: 'બહુ પાણી ઢોળવાથી કચકાણ થાય ને એમાં જીવડાં થાય એ પાપનાં પોથાં આપણા શ્રાવકથી બંધાય?'

બહુ વર્ષો પહેલાં એક મહારાજ પાણી ન ઢોળવા વિષે વ્યાખ્યાન આપી ગએલા, એ ઉપદેશનું પાલન શેઠ અક્ષરશઃ કરતા હતા. દાતણ કરતી વખતે જે થોડા પાણીનો તેમના શરીરને સ્પર્શ થતો એમાં નહાવાનું પણ આવી ગયું સમજવું. હા, દુકાને ઢેઢ ભંગીને માલ વેચતી વખતે અથવા પૈસા લેતી વખતે તેમનો સ્પર્શ થઇ ગયાનો વહેમ આવતો ત્યારે શેઠને કવચિત નછૂટકે નહાવું પડતું. જોકે તેમાં યે વખત પ્રમાણે છાંટ લઇને ચલાવી લેતા. બાકી તો ઘણી વખત તેઓ પોતાની ધર્મપરાયણતાની બડાશ હાંકતા: 'ધરમ તો રાખ્યો રહે છે. આ લ્યો, વીસ દિવસથી નથી નહાયો, માનશો વાત? પાણી ઢોળીને પાપનાં પોથાં કોણ બાંધે?'

ચામડીના શ્યામ રંગ સાથે મૈત્રી સાધે તેવું ધોતિયું, એવું જ પહેરણ અને માથે દસ વાર લાંબી આંટિયાળી પાઘડી પહેરી, શેઠ દુકાને જવા નીકળ્યા.

દુકાનના ઉંબરાને ત્રણ વખત અડી, બે હાથ આંખે અડાડી, 'શ્રી ગૌતમસ્વામીની લબ્ધી હોજો!' એમ મનમાં બોલતા શેઠ દુકાનમાં દાખલ થયા. નોકરને ઘીનો દીવો અને અગરબત્તી કરવા કહ્યું.

'એલા, આ દીવેલિયામાં આટલું બધું ઘી? માળા, સાંજ મોર દીવાળું કઢાવીશ!'

શેઠ જાતે દીવેલિયા નજીક ગયા અને ઘીમાં આંગળી બોળીને હાથ પર ઘસી, સૂંઘી જોયું.

'એલા, ઓલ્યું કીટાવાળું ઘી વાપરવાનું તને હજાર વખત કહ્યું તોપણ આ તાજું ઘી વાપરછ? સાંજ મોર દીવાળું કઢાવીશ!'

દેવચંદ શેઠ સ્વભાવે તો બહુ જ ભદ્ર માણસ હતા. ગમે તેવા માનઅપમાનનો કડવોમીઠો ઘૂંટડો તે રાજીખુશીથી પી જતા—એમ કરતાં જો કંઇ લાભ થતો હોય તો. દુકાનની ભીંત ઉપર તેમના પિતાશ્રી સિંદુરના અક્ષરથી લખી ગએલા:

સમતાનાં ફળ મીઠાં છે
ધીરજ મોટી વાત છે

આ નીતિસૂત્રોનું પાલન દેવચંદ શેઠને જેટલું નીતિશાસ્ત્રમાં તેટલું જ અર્થશાસ્ત્રમાં પણ ઉપયોગી નીવડેલું. અમલદારો વગેરેનાં અપમાનો તેઓ 'હશે બાપલા' કહી હસતે મોંએ ગળી જતા. મનમાં કહેતા: 'સમતાનાં ફળ મીઠાં છે.' આ બોધવાકયોએ ગ્રાહકોને વશ કરવામાં સારી મદદ કરેલી.

ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાનટાણું થવા આવ્યું એટલે શેઠ ખાસ મહારાજ પાસે પહેરવાની પાઘડી અને બેસચડાવીને જવા નીકળ્યા. નોકરને કહ્યું: 'ઇસ્કોતરાના ખાનામાંથી એક ત્રાજવા છાપ પૈસો આપજે.'

શેઠના ઈસ્કોતરા પાછળ છેલ્લાં સો વર્ષનો ઇતિહાસ—શેઠના દાદા મંકોડાવાળો ગોળ અને દાળિયા વેચતા ત્યારથી તે શેઠની અત્યારની સ્થિતિ સુધીનો સળંગ ઇતિહાસ—સંકળાએલો હતો.

વર્ષોથી દુકાનનાં ઘીગોળ પીવાથી રીઢો અને ચકચકિત બનેલો એ ઐતિહાસિક ઈસ્કોતરો દેવચંદ શેઠને મન બેહદ બરકતવાળો હતો. તેના એક ખાનામાં ત્રાજવા છાપના, ઘસાએલા સિક્કા ભેગા કરવામાં આવતા, જે દેવચંદ શેઠ આઠમ પાખીએ ઉપાશ્રયની જીવદયાની પેટીમાં નાખવા લઈ જતા.

ઉપાશ્રયમાં આવીને દેવચંદ શેઠ સહુ શ્રોતાઓનું ધ્યાન ખેંચાય એવી રીતે ધીમેધીમે સામેની ભીંત ઉપર ટાંગેલ જીવદયાની પેટી તરફ ગયા ને વધુમાં વધુ અવાજ થાય એવી રીતે અંદર પૈસો નાખ્યો.

'આવો આવો દેવચંદ શેઠ'. બેચાર શ્રોતાઓએ આવકાર આપ્યો.

શેઠ મોં મલકાવતા મલકાવતા સીધા મહારાજની પાટ સુધી રસ્તો કરતા પહોંચ્યા અને ફાળિયાનો છેડો બન્ને હાથ વચ્ચે રાખી ત્રણ વખત પગે લાગી પાટના પાયા સામે બેઠા.

મહારાજ જીવહિંસા ન કરવા વિષે ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા:

'તમે તમારી જાતને અહિંસાના ઉપાસકો કહેવડાવો છો, પણ સાંજ પડ્યે કેટલા જીવ મારો છો તેનો ખ્યાલ છે? કાચા પાણીનું એક બિંદુ ઢોળો છો તેમાં કેટલા જીવ રહેલા છે એ જાણો છો? અણગળ્યું પાણી પીઓ છો તેમાં કેટલા જંતુઓ પેટમાં જાય છે તે ખબર છે? તમે કંદમૂળની અગડ રાખો છો અને કહો છો કે અમે શ્રાવકધર્મ પાળીએ છીએ; પણ જે લીલોતરી શાક તમે વાપરો છો તેનાં જ પાંદડાં ઉપર કેટલા સૂક્ષ્મ જંતુઓ બેઠા હોય છે એની તપાસ કોઇ દિવસ કરી છે? તમે રાત્રિભોજન લ્યો છો અને અનેક જીવો મારો છો. તમે દીવાને અજવાળે ધર્મપુસ્તકો વાંચો છો અને અસંખ્ય જંતુઓની હિંસા કરો છો. તમે મોપતિ બાંધ્યા વિના ખુલ્લે મોંએ બોલો છો અને હવામાં ઊડી રહેલા અસંખ્ય સૂક્ષ્મ જંતુઓને મારી પાપનાં પોથાં બાંધો છો....'

વ્યાખ્યાન પૂરું થયું એટલે દેવચંદ શેઠ આ જીવહિંસાથી બીતા બીતા શાક માર્કીટમાં શાક લેવા ગયા.

'એ આવો શેઠિયાવ આવો, આ બટાટા બે આને શેર.'

'આ કોબીજ છ પૈસે શેર.'

'આ સૂરણનો એક આનો.'

દેવચંદ શેઠ આ બૂમોથી ધ્રૂજી ઊઠ્યા. બટાટા અને સુરણ? કંદમૂળ! ધર્મમાં જેનો ઘસીને નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે! અને કોબીજ? છ પૈસે શેર એ તો જાણે કે ઠીક, પણ પાંદડે પાંદડે કીંથવાના ઢગલા! એને અડાય જ કેમ? શું બે ભવ જીવવું છે?

શેઠ આગળ ચાલ્યા.

'એ આ કૂણો માખણ જેવો ગુવાર. ચાર પૈસે શેર.'

'અરે આ દેશી રીંગણાં, આખાં વઘારી લ્યો!'

શેઠના મોંમાં પાણી આવ્યું. ભાવ પૂછ્યો: 'અલ્યા કેમ આપ્યાં?'

'છ પૈસે શેર બાપલા! પણ માલ એક નંબરી છે હો!'

'ડીંટિયાં નીચેથી ઝીણી જીવાત નીકળે છે.' કહી શેઠ આગળ વધ્યા.

'એ, આ ભીંડાની શીંગું. રેશમ છે, રેશમ.'

શેઠ થોભ્યા: 'શું ભાવ છે?'

'પાંચ પૈસાની શેર, અદ્દા!'

'અંદર ધોળી ઈયળ બેઠી હોય છે.' કહી શેઠ ચાલતા થયા.

'એ આ કારેલાં; કડવાં ને નરવાં.'

'કેમ આપ્યાં એલા?' શેઠે પૂછ્યું.

'એક આને શેર. રજવાડી માલ છે શેઠ!'

'વેઢામાં સડેલ નીકળે છે' કહી શેઠે ચાલતી પકડી.

'આ ફૂણી ઘી જેવી દૂધી! દોરે વનારી લ્યો!'

'શું ભાવ કર્યાં?'

'બે કાવડિયે શેર, મહાજન!'

શેઠ ખરીદ કરવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં સામેથી બૂમ આવી: 'એ આ પૈસાનાં દોઢ શેર ચીભડાં! લૂંટાવી દીધાં છે!'

'ચીભડાં મૂકીને લીલોતરી તે કોણ ખાય?' કહી શેઠ ત્યાં ગયા.

ચીભડાંવાળો બૂમો પાડતો હતો: 'એ આ સક્કરિયો માલ છે. મોઢો મધ જેવો, ભાદરના ભાઠાનો માલ છે.'

'એલા પૈસાનાં બશેર જોખ્ય!'

'અરે શું કામ લોભ કરો છો, માવતર? તમ જેવા પાસેથી દોકડો કમાશું. બીજા કોને કે'વા જાશું?'

'બશેર તો ઓલી નાથડી આપે છે.'

'પણ શેઠ, આ તો ભાદરના ભાઠાનો માલ છે? સાકરનો કટકો જોઇ લ્યો! પાણી પાઈપાઇને ટેભા તૂટી ગયા છે. રાતા પરસેવાનો પૈસો છે.'

'નથી જોતા, નથી.' શેઠે જવાનો ડોળ કર્યો.

'ઠીક લ્યો હવે. લેતા જાવ ભાઇશાબ. તમ જેવા સુખી માણહ પણ પૈસો પેદા કરવા નથી દેતા!' કહી એણે ચીભડાં જોખવા માંડ્યાં.

'અમારે શ્રાવકને તો લીલોતરી ન ખપે, એટલે ચીભડાં લઇ જઇએ છીએ. નહિતર એને અડે પણ કોણ?'

શેઠ ચીભડાં લઇને ઘેર આવ્યા અને ઘરમાં સહુને શ્રાવકધર્મનો પદાર્થપાઠ આપ્યો: 'જુઓ, આપણને લીલોતરીમાં પાપ લાગે. આ ચીભડામાં ન મળે કીંથવા કે ન મળે જીવાત. પાછાં સાવ સસ્તાં! ને વળી એમાંથી કાંઇ કચરો નીકળી પણ ન જાય!'

શાક મૂકીને શેઠ દુકાને આવ્યા. ઘરાકી બરોબર જામી હતી. ગ્રાહકોને સમજાવવા માટે નોકરને શેઠે બરોબર તાલીમ આપેલી. શેઠે પઢાવી રાખેલાં નીતિસૂત્રોનો એ છૂટથી ઉપયોગ કરતો: 'અમારે વાણિયાની દુકાને કોઇ દિવસ બે ભાવ કહેવાય જ નહિ;' 'ખોટું બોલીએ તો અમને પાપ લાગે.' 'અહીં શ્રાવકની દુકાને તગારી પાસેથી દોકડો પણ વધુ લેવાય નહિ.'

બપોર પછી શેઠે ગામના એક વકીલને બોલાવી, કેટલુંક ખાસ કામકાજ ખાનગીમાં પતાવી લીધું. પછી કોરટમાં જઇ કેટલાક નવા દાવા દાખલ કર્યા અને એક જૂના દેણદાર ખેડૂતને ઘેર જપ્તી લઈ જવાની તજવીજમાં પડ્યા. પોલીસ અમલદારોને દુકાને બોલાવીને જે કંઈ 'નૈવેદ્ય' ધરવા પડે તે ધર્યાં અને કામ પાર પાડી દેવાની બાંહેધરી લીધી. પછી અડખેપડખેના બેચાર વેપારીઓને બોલાવી, દેણદારની હરરાજ થતી વસ્તુઓ પોતાને માટે સસ્તે ભાવે ખરીદી લેવાની ગોઠવણ કરી, ને પછી દેણદારના ઘર તરફ જપ્તી લઇને ચાલ્યા.

'એ આવો દેવસંદ અદ્દા, આવો.' દેણદાર ખેડૂત વાલિયાએ ઊભા થઇને આવકાર આપ્યો. ત્યાં તો શેઠની પાછળ જપ્તીવાળાનું ટોળું આવેલું જોઇને તેના પેટમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો.

'એ, આ શું લઈ આવ્યા દેવસંદ અદ્દા?'

'તેં હાથે કરીને તેડાવ્યા, પછી ન આવે? બબ્બે વરસથી ચોપડા સામું જ જોતો નથી તે?'

પોલીસોએ ઘરમાંથી કિંમતી રાચરચીલું બહાર કાઢવા માંડ્યું.

'પણ મારું ભર્યુંભાદર્યું ઘર આમ હરરાજ—?'

'પણ ત્યારે અમારો શું વાંક?'

સંસારદર્શન ચિત્રાવલિ . . . (૫) અકાળે માતા

આપણી સામાજિક તથા પ્રજાકીય બદીઓ ને ઊણપો ઉપર કટાક્ષ કરીને વસ્તુસ્થિતિનું સુરેખ દર્શન કરાવતાં આવાં પચાસેક ચિત્રોની માળા શ્રી રવિશંકર રાવળે ગુજરાત કલાસંઘ ચિત્રશાળાના વિદ્યાર્થીઓના સહકારથી તૈયાર કરી છે. તેનાં ત્રણ ચિત્રો અમે ગયે વર્ષે આપી ગયા હતા; બાકીનાં આ વર્ષે આપ્યા કરવાની અમારી યોજના છે. એ અસલ ચિત્રોનું પ્રદર્શન ગામડાંઓમાં પ્રચાર અર્થે શ્રી રાવળ તરફથી ફરતું કરવામાં આવ્યું છે અને તેની અજબ લોકપ્રિયતા સાબિત થઈ છે. હજી તે ગામડાંઓમાં ફર્યા જ કરે છે. એ ચિત્રમાળાના સુરક્ષિતપણા તથા વાહનખર્ચ માટે જરૂરી બાંહેધરી ને ખર્ચ સ્વીકારનાર કોઇપણ સંસ્થા કે વ્યક્તિને તેનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવે છે.

વાલિયાની વહુ આ જોઇને રડવા માંડી. પોલીસે ખીલે બાંધેલી ભેંશ છોડીને હરરાજી બોલાવી.

'એ દેવસંદ અદા, આ ઓણુંકું વરહ દયા કરો. આવતે વરહ તમારા રૂપિયા દૂધે ધોઇને આપવા છે. મારૂં ઘર ચેચવું રહેવા દીઓ !'

દેવચંદ શેઠ તો કાઉસગ્ગ કર્યો હોય એમ મૂંગા જ હતા.

પોલીસે ભેંશની કીમત બોલાવવી શરૂ કરી.

'એ માવતર, આ ભેંશ જાશે તો મારા હાથપગ ભાંગી જાશે. આ સોકરાં બચારાં દૂધ છાસ્ય વનાનાં મારી નાખશો ?'

દેવચંદ શેઠને હવે જરા બોલવાની જરૂર લાગી: 'એલા, તને બોલવાનું કાંઇ ભાન છે કે નહિ? મારી નાખશો મારી નાખશો લવ્યા કરે છે એમાં અમને શ્રાવકને કેટલું પાપ લાગે ઈ ખબર છે ?'

'ભૂલી ગ્યો, ભાઈશાબ. હવે ઈમ નંઇ બોલું.'

વાલિયાનાં બાયડીછોકરાં એક ખૂણામાં ઊભાંઊભાં ચોધાર પાણીએ રડતાં હતાં. દેવચંદ શેઠ તો નિસ્પૃહ કર્મયોગીના જેટલી શાંતિથી આ 'કર્મ' કરી રહ્યા હતા.

'ત્રીસ રૂપિયા એક વાર! ત્રીસ રૂપિયા બે વાર !' 'ત્રીસ રૂપિયા ત્રણ વાર !' ભેંશની હરરાજી પૂરી થઈ.

'મારી હાથણ્ય જેવી ભેંહ તરીહ જ રૂપિયામાં શેઠ?' વાલિયો બોલ્યો. પણ ત્યાં તો પટારાની હરરાજી શરૂ થઈ ગઈ હતી:

'પટારાના સાત રૂપિયા! . . . આઠ રૂપિયા! આઠ રૂપિયા એક વાર . . . નવ રૂપિયા! . . . નવ રૂપિયા એક વાર! નવ રૂપિયા બે વાર! નવ રૂપિયા ત્રણ વાર!'

'એ દેવસંદ અદા, તમે મને જીવતો મારી નાખો છો!' વાલિયો બે હાથ જોડીને કરગર્યો: 'આ સોકરાં બચારાં દૂધ છાસ્ય વના મરશે ને હું ખેતર વના મરી જઇશ.'

'જમાદાર સાહેબ, આનો લવારો બંધ કરાવો જરાક! "મારી નાખશો" "મારી નાખશો" કહે છે, એમાં અમને શ્રાવકને સાચે જ મારી નાખવાની રાવી આવે છે.'

બધું કામકાજ પતાવીને શેઠ ઘેર ગયા.

સાંજે દિ' છતાં વાળુ પતાવી, કાળા કરી, શેઠ બે ઘડીની સામાયિક બાંધીને બેઠા, તેમાં ખામણાં ખમાવતી વખતે નીચેનો પાઠ બોલ્યા: 'ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ માંહે મારે જીવે, તમારે જીવે, જે કોઇ જીવ હણ્યા હોય, હણાવ્યો હોય, હણતા પ્રત્યે અનુમોદ્યાં હોય, તે સર્વે મન વચન ને કાયાએ કરી તસ્સ મિચ્છામિદુક્કડમ્

ચુનીલાલ મડિયા

તાપણું . . . .

બાર વર્ષના મગને મગફળીનાં છોડાંનો દોથો ભરીને સળગતા તાપણામાં નાખ્યો ત્યારે છ વર્ષનો કાનો રોતલ અવાજે બોલ્યો: 'તે તું સું કામ નાખછ? .... હું નાખીશ .... અને પછી એણે પણ થોડાંક વધુ છોડાં તાપણામાં હોમ્યાં.

તાપણું સળગતું હતું: શિયાળાની રાતમાં અને કાઠિયાવાડની ધરતી ઉપર. 'પડચું કે પડશે' એવા દેખાતા એક છાપરાની હેઠળ. એ તાપણાની આજુબાજુ મગન, કાનો અને આઠ વર્ષની મણુકી શરીરને બને એટલાં સંકોચીને બેઠાં હતાં અને તાપતાં હતાં. પાસે મગફળીનાં છોડાંનો એક ઢગલો પડ્યો હતો અને ત્યાંજ એક ગલુડિયું પણ હૂંફ લેવા બેઠું હતું.

બાળકો મૂંગાંમૂંગાં બેઠાં હતાં. રોજ તો રાજકુમારોની અને રાક્ષસોની વાતો કરતાંકરતાં થાકતાં યે નહોતાં; પણ આજે કોઇ એવી વાત જ કાઢતું નહોતું. સમી સાંજે ખાખી કપડાંવાળો એક માણસ આવીને એમના દાદાને જે એક બદામી રંગનું પરબીડિયું આપી ગયો હતો એ પરબીડિયાએ એમની પાસેથી પરાક્રમી રાજકુમારો ને સોનાનાં શીંગડાંવાળી ગાયો ને દૂધની નદીઓ ને એવીએવી વાર્તાઓમાં આવતી અનેક મીઠી કલ્પનાઓને હરી લીધી હતી.

તાપણું સળગતું હતું. એવામાં અચાનક કાનાએ પૂછ્યું: 'બાપા મરી ગ્યા છે તી પાછા કૈંયેં આવશે?'

મગને એને કોણી મારી. પછી મણુકી તરફ જોતાં કહ્યું: 'આ કાનિયાગાં તો કાંઈ અક્કલ જ નથ લાગતી. મરી જાય ઇ કાંઇ થોડાં જ પાછાં આવે? ઇ તો છે ને તે સરગમાં જાય સરગમાં!'

મણુકી: તી હેં મોટાભાઈ! સરગ કેવું હોય? ન્યાં પાંખવાળી પરિયું હોય?

મગન: હોયજને! ન્યાં તો છે ને તી સારૂંસારૂં ખાવાનું મળે, રહેવા મોટી મહેલાત મળે. ન્યાં તો કોઇ માંદું નો પડે.

કાનો: પણ બાપા મરી કેમ ગ્યા?

મણિ: લે..... મરી નો જાય? દુશ્મને છે ને, તી ઓણે એમને ભાલો માર્યો ને, એટલે મરી ગયા. ખૂબ લોહી નીકળ્યા પછી મરી ગયા હશે, નહિ મોટાભાઈ?

મગન: લોહી તો નીકળે જ ને!

કાનો: તી દુશ્મન કેવો હોય?

મણિ: ઓલી વાર્તાઓમાં રાખ્ખહ નથી આવતા? એવા! આપણને તો બીક લાગે એવા!

મગન: ચલ રે ચલ! ઈ એવા હોય જ નંઈ. ચાર દી' મોર રામજી બાપાને ન્યાં આપણે ગ્યાંતાં તૈંયેં ઓલ્યા છાપામાં દુશ્મનનો ફોટુ નો'તો જોયો? રામજી બાપાએ આપણને નો'તું કયું કે ઈ ફોટુમાં માણસ છે ઈ બધા દુશ્મન છે? એને માથે તો સાહેબ લોકનાં જેવી ટોપી હતી. રાક્ષસ જેવાં શીંગડાં કયાં હતાં? દુશ્મનો તો છે ને તી આપણા જેવા જ હોય!

મણિ: તૈંયેં બાપા ઇની હાર્યે મારામારી કરવા કેમ ગ્યા?

મગન: આપણને ખાવા જોઇએને, એટલે બાપા તો લશ્કરમાં નોકરી કરવા ગ્યા'તા. ઘણીવાર ઓલ્યો ખાખી લૂગડાંવાળો ટપાલી આપણા દાદાને પૈસા આપી જતો'તો ને ઈ, કયેછે કે, બાપા દૂરને દેશાવરથી મોકલાવતા'તા.

કાનો: પણ બાપા રામજીબાપાને ખેતરે નોકરી કરવા કેમ નો રિયા ને મારામારી કરવા ગ્યા?.... અને પછી તરત મરી કેમ ગ્યા?

તાપણું સળગતું હતું અને આવા અર્થહીન છતાં અર્થ ભરેલા સવાલજવાબો થતા હતા. પવનનો એક ઝપાટો આવ્યો અને તાપણાનું તેજ તથા નાના કાનિયાની કાયા, બંને ધ્રુજી ઊઠ્યાં. મણુકીએ પોતાનું ઓઢવાનું જરા વધુ ચોક્કસાઇથી શરીર ઉપર લપેટી લીધું.

કાનાએ પાછો સવાલ પૂછ્યો: 'બાપા હાચેહાચ મરી ગ્યા હશે?'

મણિ: લે, ખોટુંખોટું તી કોઈ મરતું હશે? ઓલ્યો ખાખી લૂગડાંવાળો આપણા દાદાને જે પરબીડિયું દઇ ગ્યો'તો ને એમાં લખ્યું'તું કે બાપા મરી ગ્યા. બહુ બા'દુરીથી લડ્યા ને પછી મરી ગ્યા.'

કાનો: પણ બા તો ખાટલામાં પડ્યાંપડ્યાં મરી ગઇ'તી!

મગન: બાને તો તાવ આવ્યાં'તા, એટલે મરી ગઇ!

કાનો: બા મરી ગઇ, બાપા મરી ગ્યા, તૈંયેં હું યે મરી જઇશ! મારે બાપા પાંહે જાવું છે!

મણિ: ગાંડા રે ગાંડા! એમ તે કાંઇ મરી જવાય?

કાનો: પણ બાપાએ મને મેળામાંથી રમકડું લઇ દેવાનું કયું'તું તી હવે કોણ લઈ દેશે? રમકડું અપાવીને બાપા કેમ નો મરી ગ્યા?

મગન: હું મોટો થઈશ ને એટલે તને ઘણાં બધાં રમકડાં લઇ દઈશ. મોટો તો થાવા દે! પછી જોઈ લેજે!

તાપણું સળગતું હતું. ધીમધીમે રાખનો ઢગલો વધતો જતો હતો ને છોડાંનો ઢગલો નાનો થતો જતો હતો. આજે આ તાપણું પણ જાણેકે શોકમાં સળગી રહ્યું હતું. મણુકીએ કાનાના વાળમાં ચોંટેલું પાણીનું એક ટીપું ખંખેરી નાંખતાં કહ્યું: 'હેં મોટાભાઇ! બાપા મરી ગ્યા એટલે દાદાદાદીએ આપણને નવડાવ્યાં કેમ? આપણી સામે રે'તા ફુલાભાઇ મરી ગ્યા તૈંયેં તો આપણે નો'તાં નાયાં!'

મગન: આપણાં સગાં મરી જાય તૈંયેં જ ના'વું પડે, નકર નંઈ!

મણિ: બાપા તો ગ્યા; હવે દાદાને પૈસા કોણ મોકલશે? આપણે ખાવાનું ક્યાંથી લઈશું?

(અનુસંધાન આગળ પાન ૫૫મે)

મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે

(અનુસંધાન પાછળ પાન ૩૯થી) તેમણે શરૂ કરાવી હતી. દર વર્ષે તેનું પ્રારંભ-વ્યાખ્યાન પોતે જ કરતા, અને તેમાં વર્ષ દરમ્યાન આખા દેશમાં થએલાં સમાજસુધારાનાં કાર્યોની સમાલોચન કર્યા બાદ, જે સ્થાનમાં પરિષદ ભરાઇ હોય તે સ્થાનને લગતા તેમજ તે વર્ષના મુખ્ય લાગતા પ્રશ્નો ઉપર તાત્વિક ચર્ચા કરતા.'

રાજકારણમાં આમ પરોક્ષ રીતે અગ્રણી માર્ગદર્શક હોવા છતાં રાનડે પ્રત્યક્ષ રાજકારણમાં કોઇ પણ પક્ષમાં જોડાયા ન હતા. તેમાં એક કારણ એમની સરકારી નોકરીનું ગણાય છે. ઉપરાંત બીજું એક કારણ એ કે એમની એવી માન્યતા હતી કે આપણી ઉન્નતિ સર્વ દિશાઓમાં એકસરખી થવી જોઇએ. સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજકીય એ બધાં કાર્યો પરસ્પરાવલંબી હોય છે. વળી રાજકારણ જેટલો આ કાર્યોમાં મતભેદને અવકાશ નથી હોતો. ઘણા લોકો એમાં સાથે કામ કરી શકે છે અને તેથી લોકસંગ્રહ સારો થઇ શકે છે.

આમ છતાં પણ એક વખત ગેરસમજથી પણ રાનડેને થોડા છાંટા ઊડયા હતા ખરા. એ વખતે મહારાષ્ટ્રમાં એક બળવાખોર જાગ્યા હતા. એમનું નામ વાસુદેવ બળવંત ફડકે. સત્તાવનની હાર પછી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા મહારાષ્ટ્રમાં એ પહેલો હિંસાત્મક પ્રયત્ન થયો. એ અરસામાં પૂનામાં કોઇએ બેત્રણ જગ્યાએ આગ લગાડી. આમાં રાનડેનો સંબંધ હોવો જોઇએ એમ સરકારને લાગ્યું, કેમકે રાનડેની સલાહ લેવા બધા જતા. સરકારને ચીડ એટલી ચડી હતી કે એણે રાનડેને પૂનાથી બદલી ધૂળિયા મોકલ્યા. મુંબાઈવાળાં એંગ્લોઇંડિયન છાપાંએ તો આગ લગાડવામાં રાનડેનો હાથ હોવો જોઇએ એવું લખ્યું પણ ખરૂં. રાનડેએ જો ખરેખર જ સરકારવિરોધી આંદોલનોમાં ભાગ લીધો હોત તો તો શું યે થાત!

અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં તો રાનડેએ અપૂર્વ કામ કરી બતાવ્યું. વિદ્યાર્થીદશામાં એમને અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતો પડેલો ત્યારનું એમને લાગેલું કે દેશેદેશના અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો તે તે દેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જુદાજુદા જ હોવા જોઇએ. ગણિતની માફક કાંઇ અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો બધે જ એકસરખા ન રહી શકે. એમણે હિંદુસ્તાનના જીવનની અને પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ આપણું અર્થશાસ્ત્ર કેવું હોવું જોઇએ તે દર્શાવતાં સંખ્યાબંધ લખાણો લખ્યાં અને નવી જ દિશા બતાવી. 'હિંદી અર્થશાસ્ત્ર' એ શબ્દ જ, અર્થશાસ્ત્રના એમણે કરેલા નિરૂપણ પછી રૂઢ થયો છે.

એમનાં લખાણો તો હજી શુમાર વગરનાં છે, જેનો મોટો ભાગ તો પૂનાની 'સાર્વજનિક સભા'ના ત્રૈમાસિક પત્રની ફાઇલોમાં દટાએલો પડયો છે. નિઃસંશય કહી શકાય કે એમનાં લખાણોના એ અનર્ગળ પ્રવાહમાંથીજ હિંદની રાષ્ટ્રીય વિચારધારાને પોષણ મળ્યું છે.

આ પ્રસંગે એમના જેવા જ મહર્ષિ અને સમકાલીન બીજા એક મહાપુરુષનું સ્મરણ કરવું જોઇએ. તે મહર્ષિ દાદાભાઇ નવરોજી. દાદાભાઈ એમનાથી સત્તર વર્ષે મોટા. બંનેનો કાર્યસમય એક હતો, છતાં દાદાભાઈ એ અરસામાં મોટે ભાગે લંડન રહેલા એટલે એ બંને વચ્ચે નિકટ સંપર્ક થયો નહિ હોય. દેશના અર્થકારણમાં એ બંનેનો ફાળો અણમોલ અને વિશિષ્ટ છે. બંનેએ પોતપોતાની રીતે કરેલાં નિરૂપણોનો અંતિમ નિર્ણય તો એક જ આવ્યો છે. દાદાભાઇનું 'હિંદની ગરીબાઇ' ઉપરનું સણસણતું પુસ્તક દેશમશહૂર છે. રાનડેનાં લખાણોમાં સામાજિક, ધાર્મિક આદિ દૃષ્ટિબિંદુઓનો વિશાળ પટવિસ્તાર હતો, જ્યારે દાદાભાઈમાં રજૂઆતની સચોટતા અને વેધકતા હતી. એને કારણે દાદાભાઈ અંગ્રેજ સત્તાધીશોની આંખે ચડી ગયા. તેમાંથી રાનડે જોકે બચી ગયા, પણ બીજી બાજુ દાદાભાઈનાં લખાણોને લોકપ્રિયતા અને કીર્તિ વિશેષ મળ્યાં.

રાનડેનો ઇતિહાસનો અભ્યાસ તો અત્યંત વિશાળ હતો—કદાચ એમના કોઈ સમકાલીનનો નહિ હોય એટલો; અને એ ક્ષેત્રમાં એમણે કામ પણ ઘણું કર્યું છે. 'મરાઠી સત્તાનો ઉત્કર્ષ' એ એમનો ગ્રંથ તો હજી યે પ્રમાણ ગણાય છે.

અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ એમણે ઓછું કામ નથી કર્યું. મુંબાઇ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાઓનો સમાવેશ કરાવવા માટે એમણે ભારે જહેમત ઉઠાવેલી. મરાઠી સાહિત્ય પરિષદની મૂળ કલ્પના પણ એમની જ. પહેલું મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન ૧૮૭૮ના મેની ૧૧મી તારીખે મળ્યું. પણ એમનું ખરૂં સાહિત્ય તો એમણે લખેલા બે મોટા રીપોર્ટોમાં છે. પહેલો સરકારી આદેશથી છેક ઈ. ૧૮૯૭માં લખાએલો. એમાં ૧૮૯૪ સુધી બહાર પડેલાં મરાઠી પુસ્તકોની સમાલોચના છે. બીજા રીપોર્ટમાં પાંચ લેખો છે. પહેલા લેખમાં પહેલા રીપોર્ટનો સાર, બીજામાં જૂનું ગદ્ય અને પદ્યસાહિત્ય, ત્રીજામાં પરભાષાઓમાંથી અનુવાદ કે તરજુમા, ચોથામાં નાટકો નવલકથા તથા નવા ગદ્યની સમાલોચના અને પાંચમામાં એમના નિષ્કર્ષો છે. આમ આશરે પોણોસો વર્ષની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું એમાં દિગ્દર્શન એમણે કરાવેલું છે.

પણ આ બધાં કરતાં યે રાનડેના જીવનમાં સૌથી મહત્ત્વનું અંગ તો એમની ધાર્મિકતા હતી. પ્રાચીન ઋષિઓના જેવી ઉન્નત આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ તેમના જીવનમાં ઓતપ્રોત થએલી હતી. છતાં એમનું ધ્યેય પુરાણી પ્રણાલિકાઓનો સેડો કે પુરાણા આચારવિચારો ફરીથી દાખલ કરવાનું ન હતું, પણ આપણી જે પ્રાચીન આધ્યાત્મિક ભાવના હતી તે આખી પ્રજામાં નવેસરથી જાગૃત કરવાનો એમનો હેતુ હતો; કારણકે એ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા કે આપણા દેશને માટે ઊજળું ભવિષ્ય નિઃસંશય આવવાનું જ છે, અને તેને માટેની યોગ્યતા આ જ માર્ગે આપણે મેળવી શકીશું. મુંબાઇ પ્રાર્થના સમાજના આદ્ય સ્થાપકોમાંના તે એક હતા અને 'ભાગવતધર્મ' ઉપરનાં તેમજ ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનને લગતાં એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં એમણે જે ઉત્કૃષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે તેવું બીજા આધ્યાત્મિક ગ્રંથોમાં પણ ભાગ્યે જ મળી આવે છે.

આ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિની પ્રેરણાનું ઝરણ એમની એકેએક પ્રવૃત્તિને પોષતું. એમનું બીજું પ્રેરક બળ તે એમની અખંડ અને અચલ શ્રદ્ધા હતી. એ શુદ્ધ સાત્વિક શ્રદ્ધાએ એમના જીવનને નિશ્ચલ ખડક સમાન અનેક ઝંઝાવાતો અને પ્રચંડ વિરોધોની સામે ટકાવી રાખ્યું હતું. એમના સાદા સરળ લાગતા જીવનમાં પણ એમની પ્રવૃત્તિઓ સામે વિરોધો નહોતા એમ નહિ; પણ એમનું વિશુદ્ધ નિર્મળ ચારિત્ર્ય, પ્રેમાળ સ્વભાવ, નિખાલસ વૃત્તિ, નિરાડંબરી સાધુજીવન અને નિઃસ્વાર્થ દેશપ્રીતિને લીધે એમના પ્રતિ અંતરનો રોષ કે દ્વેષ કોઇને, પણ હતો નહિ. અને પોતાની આવી સાધુતાનું પ્રદર્શન કરવાનો કે તેની છાપ પાડવાનો પ્રયત્ન સરખોયે એ સાધુપુરુષે કદી પ્રયત્ન કર્યો નથી. એમના જીવનનો મહામંત્ર હતો—'To dare, to will, to execute and to be silent.'

વસન્ત જોષી

[આધારસામગ્રીઃ 'સહ્યાદ્રિ'—જાન્યુ-ફેબ્રુ.૧૯૪૨; કર્વે કૃત 'આત્મવૃત્ત'; પાધ્યે-ટિકેકર કૃત 'આજકાલચા મહારાષ્ટ્ર'; ગુજરાતી 'જ્યોતિર્ધર'—તા. ૭-૨-૪૨. ઇચ્છુકોએ પ્રો. ફાટકનું મરાઠીમાં લખેલું 'રાનડેચરિત્ર' વાંચવા જેવું છે; પણ એમનું ખાનગી જીવન કેવું હતું તેનો ખરો ખ્યાલ મેળવવા માટે તો એમનાં પત્ની રમાબાઇ રાનડે કૃત 'અમારા જીવનમાંની કેટલીએક યાદગીરીઓ' જ વાંચવું જોઇએ.]

જીવનનું પરોઢ

ભાગ ત્રીજો

—પ્રકરણ ૨૨મું—

અંગ્રેજ મિત્ર અને અંગ્રેજ શત્રુ

ફીનિક્સની ભૂમિ ઉપર બે અંગ્રેજો વસતા હતા, એક વેસ્ટ સાહેબ અને બીજા ટોડ સાહેબ. વેસ્ટ સાહેબ અમારા ફીનિક્સ આશ્રમના મુખિયાઓમાંના એક હતા અને ટોડ સાહેબ આશ્રમ સિવાયની ફીનિક્સ સ્ટેશનથી માંડી હજાર બે હજાર એકરમાં ફેલાએલી જમીનના રણીધણી હતા. વેસ્ટ સાહેબ હિંદીઓની ન્યાયની લડાઇમાં પોતાની કાયા નીચોવી રહ્યા હતા અને પોતાના આખા કુટુંબને ભારતવાસીઓની સાથે શોભે એવા સાદા સંતોષી અને સેવાપરાયણ જીવનનું રસિયું બનાવી રહ્યા હતા, જ્યારે ટોડ સાહેબ હિંદુસ્તાનથી ફસાવી ફોસલાવી આણેલા અર્ધગુલામોની રાતદિવસની કાળી મજૂરીના પરસેવા પર માતબર અને માતેલા બનતા જતા હતા. વેસ્ટ સાહેબ બાપુજી અને તેમના દેશવાસી ભાઇઓ તથા અનુયાયીઓ પ્રત્યે આદર, શ્રદ્ધા અને નમ્રતાથી વર્તતા હતા, જ્યારે ટોડ સાહેબ આંખો મીંચી ગદ્ધાવૈતરું કરવા કબૂલ ન થનારા તથા માથું ઊંચું કરનારા હિંદીઓને જોઇ દાઝે બળી ઊઠતા હતા. વેસ્ટ સાહેબ ભૂખ્યાદુઃખ્યા અને પોતાના ભાઇઓની લાતો વડે ફફડતા હિંદીઓને જોઇ ડઘાઇ જતા હતા, જ્યારે ટોડ સાહેબ હિંદી હડતાલિયાઓને ગળિયા બળદની જેમ કામ પરથી ઊતરી જતા જોઈ હદ બહાર રાતાપીળા બની ભાન ભૂલી જતા હતા. વેસ્ટ સાહેબને મન ભારતવાસીઓ પોતાના જેવા જ માનવી અને સ્વજન હતા, જ્યારે ટોડ સાહેબને મન ગોરી ચામડી વિનાના શ્યામ અને પીતવર્ણા લોકો ખેડ કરી દેવા પૂરતા હલકા અને ઢોર જેવા હતા. વેસ્ટ સાહેબ એવા સાચા મિત્ર હતા કે મિત્ર પર પડતો ઘા પોતે ઊછળીને ઝીલી લેતા, અને ટોડ સાહેબ એવા કટ્ટર દુશ્મન હતા કે હીંદીઓની તો શું પણ હીંદીઓને મદદ કરનારા પોતાના જાતભાઇ અંગ્રેજની પણ ખો ભુલાવવા મથતા. વેસ્ટ સાહેબ ઈંગ્લંડના ગામડાના સાદા, ગરીબ મહેનતુ અને ભલા ખેડૂત હતા, અને ટોડ સાહેબ એ શ્વેતદ્વીપથી ઊતરી આવેલા વૃકોદર સમા ધનલોલુપક હતા.

આપણે ત્યાં દેવતાઓનો ખજાનચી—અનંત ધનદોલતનો માલેક—થવાને કોટિ કોટિ દેવોમાંથી કોઇ ન મળ્યું, ધનકુબેર યક્ષ જ મળ્યો. યક્ષ એટલે સ્વાર્થાંધ, મદાંધ અને નિર્દય વ્યક્તિ. અંગ્રેજ હોય કે ગમે તે હોય, પૈસાનો પહાડ રચવા બેસે એટલે એને પોતાની આંખો ધૃતરાષ્ટ્રની પેઠે ખોવી જ પડે.

હું બાળક હતો. એ વેળા ટોડ સાહેબના અને વેસ્ટ સાહેબના જીવનનું વિશ્લેષણ કરવાની અને એમનું અંતર માપી લેવાની સૂઝ મને ક્યાંથી હોય? આજે સૂઝે છે કે આ બંને સાહેબોનું જીવન તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી નિહાળ્યું હોય તો ચોક્ખું જણાઈ આવે કે માણસ જે દિશામાં દોડવા લાગે છે એ દિશામાં એનો વેગ કેવો વધતો ચાલ્યો જાય છે! માણસને સારી બાજુ લઈ જવા માટે તેનો ખુર્દો કરી નાખવાની જરૂર નથી, પણ કેવળ એના વેગની દિશા બદલી આપવાની જરૂર છે. બાપુજીએ એ બદલવા માટે સત્યાગ્રહનો કીમિયો શોધી આપ્યો. એ કીમિયા વડે વેસ્ટ સાહેબ જેવા ભલા અંગ્રેજ આપણા મિત્ર જ રહ્યા અને ટોડ સાહેબ જેવા કારમા શત્રુ, શત્રુ ન રહ્યા. એમની ને એમના સાથીઓની દાઝ આખરે ઓસરી ગઈ અને હીંદીઓને હેવાન નહિ, માણસ તરીકે એમને કબૂલવા પડ્યા.

પણ આ તો થઈ ફિલસૂફી. મારે તો કથાનક કહેવાનું છે. ગયા પ્રકરણમાં આવી ગયું કે ગોરી પલ્ટન અમારા છાપખાના ઉપર કેવી રીતે ચડી આવી, મગનકાકાને કેવી રીતે સરકારી હુકમ સંભળાવવામાં આવ્યો અને 'ગાન્ડી મહારાજ'ની જમીનનું શરણું લઈ ફીનિક્સ આવેલા હજારો ગિરમિટિયાઓને એ પલ્ટને કેવી રીતે પાછા ધકેલી દીધા. એ ગિરમિટિયાઓને વળાવ્યા પછી અમારું ધ્યાન મિસ્ટર વેસ્ટની ધરપકડ તરફ વળ્યું.

અમે વાળુ ઉકેલવા બેઠા ત્યાં મિસિસ વેસ્ટ ઉદાસ ચહેરે આવ્યાં અને મગનકાકાને કેટલી યે વાતો કહી નાખી. એટલાં ગદ્ગદ થઈ તેઓ બોલતાં હતાં કે વાત પૂરી કાને પડતી ન હતી. છતાં મિસિસ વેસ્ટ અને તેમની મા મિસિસ પાયત્રેલે જે કહ્યું તે પરથી અમે જાણ્યું કે રોજના નિયમ પ્રમાણે મિ. વેસ્ટ પ્રેસમાંથી એ સાંજે ચાર વાગ્યે ચા પીવા પોતાને ઘેર પહોંચે કે ગુપચુપ, એમને પકડી લઇ જવાની ગોઠવણ મિ. ટોડે પહેલેથી કરી રાખેલી. છાપખાનામાંથી એમને પકડતાં નાહકની હોહા થાય ને ગિરમિટિયાઓ વિફરે એવો એમને ભય હતો. વેસ્ટ સાહેબ જેવા ચા પીવા મેજ પર બેઠા કે તુરત એક લાલ મોટર એમના દરવાજા સામે આવી ઊભી. મોટરમાં ત્રણ સુસજ્જ સોલ્જરો બેઠા હતા. મોટર પાછળ ચાર ઘોડેસવારો હતા, જેમાંના એક મિ. ટોડ પોતે હતા. મિ. ટોડ તુરત બે ડગલાં

મિ. એ. એચ. વેસ્ટ

મિસિસ આડા વેસ્ટ (દેવીબેન)

આગળ આવ્યા અને મિ. વેસ્ટને બોલાવ્યા. મિસિસ વેસ્ટ આ બધું જોઈ હેબતાઇ ગયાં. મિ. વેસ્ટ મોટર પાસે પહોંચ્યા કે તેમને વૉરંટ બતાવવામાં આવ્યું. તેમણે એમાં સહી કરી અને ઘરમાં કોટટોપી લેવા આવ્યા. તેમની પાછળ પાછળ એક સોલ્જર પણ આવ્યો. પૂરી પાંચ મિનિટ પણ મિ. વેસ્ટને આપવામાં ન આવી અને 'વૉરંટ મળ્યું છે ને પોતાને ડરબન જવું છે' એથી વધુ વાત પણ તેઓ ઘર-વાળાંઓ સાથે કરવા ન પામ્યા. ચા ને નાસ્તો મેજ પર જ રહી ગયાં અને મોટર મિ. વેસ્ટને લઈ પૂરપાટ ડરબન તરફ અદૃશ્ય થઇ ગઇ.

મિ. વેસ્ટને પકડવાનું પૂરું કરી લેફ્ટેનન્ટ પોતાની પલ્ટન સાથે છાપખાને પહોંચ્યો. મિ. ટૉડે એમની સાથે જવાની હિંમત ન કરી. મિ. વેસ્ટને પકડાવીને એ મારતે ઘોડે ફીનિક્સ આશ્રમ છોડી ગયા.

આ બધી વિગતો સંભળાવતાં સંભળાવતાં ડુસ્કે ડુસ્કે ન રોવાનું જ મિસિસ વેસ્ટે બાકી રાખેલું. એમની ઉપર જાણે આ અણધાર્યો ઘા હતો. અને હિંદીઓ તો રાતદિવસ જેલ જવાની ચર્ચા અને મનન ચાલુ રાખતા, પણ વેસ્ટ સાહેબનાં ઘરનાંઓને એ વસમું લાગ્યા વગર કેમ રહે? બધી ચર્ચાને અંતે એમ ઠર્યું કે સવાર પડતાં મિ. વેસ્ટ પાસે તેમનાં ઘરનાં બધાંને લઈ દેવીબેન મિસિસ વેસ્ટ ડરબન પહોંચે. આમ અમારા સૂના ફીનિક્સમાં સૂનાપણું વધ્યું. બાળ-ગોપાળનાં પાલક દેવીબેન પણ ચાલ્યાં.

એ દિવસ પછી હજારો હડતાલિયાઓથી ચિકાર ભરાઇ રહેલી ફીનિક્સની બસ્તિ સાવ ખાલી થઇ ગઇ. વીસપચીસ છુટાછવાયા ગિર-મિટિયા અહીંતહીં ઝાડીમાં સંતાઇ રહેવા પામ્યા. પાછળ રહેલા બે ગોરા સોલ્જરો બધે ચક્કર મારી આવા સંતાઇ રહેલાઓને પણ શોધીશોધી ફીનિક્સની બહાર ધકેલી દેતા હતા. અમારી મંડળીના સૌથી વધુ અડપલા ભાઇ છોટમને ગોરા સોલ્જરોની આ સંતાએલા-ઓને શોધી કાઢવાની દોડધામમાં મજા પડતી હતી. એકવાર એણે નિશાળની બંધ ઓરડીનાં બારણાં ઉઘડાવી શ્રી સુર્ઝાઈ અને એની પત્નીને પણ એક સોલ્જરને બતાવી દીધાં. અંતે, દુઃખી સુર્ઝાઇને પકડાઈ ગએલો સાંભળી અમને બધાંને બહુ દુઃખ થયું અને છોટમને ખૂબ ધમકાવ્યો, દિવસો સુધી એને વઢીવઢી શરમાવ્યો. પણ હવે કંઈ સુર્ઝાઇને બચાવાય એમ ન હતું. ગોરા સોલ્જરો એમને લઈ જ ગયા અને મોડેમોડે અમારે કાને એટલુંજ પડ્યું કે 'બીચારો મરીગયો.'

હડતાલિયાઓને ભગાડી મૂકવાનું સોલ્જરોનું કામ અમને રુચતું ન હતું; પણ સોલ્જરોની સાથે અમારી દોસ્તી વધતી જ જતી હતી. તેઓનું કામ પહેરો ભરવા પૂરતું જ બની ગયું હતું. આ બંને સોલ્જરો અંગ્રેજ ન હતા, બોર (હૉલૅંડવાસી) હતા. એમનું કદ અંગ્રેજ કરતાં સવાયું. અંગ્રેજી બોલવામાં અમારા કરતાં યે તેઓ વધુ કાચા, એટલે એમની સાથે ગપ્પાં મારતાં અમને સંકોચ ઓછો થતો. એમના સ્વભાવમાં અંગ્રેજ સ્વભાવનું ચીડિયાપણું કે અક્કલઘરાપણું ન મળે. મારા નાના ભાઈ કૃષ્ણદાસની સાથે એક સોલ્જરે પાકી દોસ્તી કરી હતી. જ્યાં પોતે બેસે ત્યાં નાનાં બાળકોને ભેળાં કરી એ રમાડતો રહે. ફીનિક્સની કઠણાઇઓ વચ્ચે સોલ્જરોના આ મિઠાશ અમને મન ભાવતી થઈ પડી હતી.

લેફ્ટેનન્ટ અને એમના સિપાઇઓના આકરાપણાનો ત્રાસ અમારા ચિત્ત પર કશો ન હતો, પણ મિ. ટૉડનો ડર અમને લાંબા વખત સુધી રહ્યા કર્યો. ટૉડ સાહેબે વેસ્ટ સાહેબને ઝડપાવી લીધા ત્યાર પછી નાનાં બાળકોને ટપાલને સારૂ સ્ટેશને મોકલવાનું બંધ થયું. સવારે પ્રેસના હબસી ચાર્લીને અને બપોરે મારે ટપાલ લેવા જવાના વારા ગોઠવાયા. ટપાલ માટે સ્ટેશને જતાં આવતાં પાંચ માઈલની એકાંત પગદંડી એકલા કાપવી પડતી. એ કેડી ઘાડાં બીડ અને ઝાડી-માંથી પસાર થતી. વળાંકા પણ વારે વારે લેતી, એટલે આઘેનું જવલ્લે જ દેખાતું. અકસ્માત કોઈ પણ વાળાંક પર કે ઝાડીને કિનારે ઘોડા પર બેઠેલા ટૉડ સાહેબનો ભેટો થઈ જવાનો ધ્રાસકો મનમાં રહ્યા કરતો. અને એ સાહેબ એકાએક દેખા દે તથા પોતાનો કોરડો વીંઝતા મારા ઉપર તૂટી પડે તો કેવી રીતે વર્તવું, શો જવાબ આપવો એના તરંગો આખે રસ્તે હું કરતો રહેતો. ગમે તે થાય, પણ એનાથી ડરવું કે દબાવું તો નથી જ, એટલું મનમાં વારે વારે નક્કી કરતો અને સાથેસાથે મનમાં અંગ્રેજી વાક્યો પણ ગોઠવતો જતો કે આમ શું આટલા મોટા થઇને જેને તેને ચાબખા મારવા દોડો છો! બહાદુર બનો છો તો અમને જેલ ભેગા કરોને?' મનમાં આવા તરંગો અનેક વાર આવી ગયા પછી તો મિ. ટૉડનો રસ્તામાં ક્યાં યે ભેટો થતો ન હતો એથી મન અધીરૂં પણ થતું હતું. એમનો ભેટો થાય, એ મને દબડાવે અને હું ડરું નહિ એવા સંજોગોની ઈચ્છા વધતી ચાલી, પણ એવા પરાક્રમનો મોકો મને મળ્યો જ નહિ.

ટૉડ સાહેબનો ભય અમારા મનમાં અકારણ નહોતો પેઠો. એઓ એટલો બધો મિજાજ ખોઈ બેઠા હતા કે ક્યારે શું કરી બેસશે એ કળાતું ન હતું. ફીનિક્સ આશ્રમમાં એમણે ધાંધલ કરી ન હતી. વેસ્ટ સાહેબને ચૂપચાપ પકડાવ્યા ને અદૃશ્ય થઈ ગયા. પણ આસ-પાસથી રોજ ક્યાંકને ક્યાંક કાળી પોલીસો વડે એમના હડતાલિયા-ઓને મરાવ્યાના અને એમના પોતાના હાથનો કોરડો વીંઝાયાના સમાચાર તથા અફવાઓ તો અમારી પાસે આવ્યા જ કરતાં. અમારી પડોશના સ્ટેશનની માઉંટેજકૉમ્બની ચીનાની મીલના હિંદીઓ પર ત્યાંના જમીનમાલિકે ગોળીબાર કર્યાના સમાચારે ગભરાટને વધારી મૂક્યો હતો. અમને એટલે સુધી શંકા થતી હતી કે કવચિત રડ્યું-ખડ્યું ફીનિક્સનું નાનું બાળક એને હાથ આવશે તો એના પર પણ એ સાહેબ દાઝ ઉતાર્યા વિના નહિ રહે. ટૂંકમાં ટૉડ સાહેબના ઘોડાના ડાબલાના ભણકારાના એ થોડા દિવસ મારા મગજમાં એક લાંબા 'ટૉડયુગ' રૂપે કોતરાઇ રહ્યા.

ભયની અને ત્રાસની, ગરીબ અસહાય હડતાલિયાઓ ઉપર થતી જબરદસ્તીની, હિંદી વીરો પર તૂટી પડતા કાળા-ગોરા સિપાહીઓની દુઃખદ અવધિ લંબાયે જતી હતી ત્યાં એક બપોરે મગનકાકાએ આનંદના સમાચાર આપ્યા: 'ગોખલે મહારાજે એક બહુ ભલા અને વિદ્વાન અંગ્રેજ પાદરીને વેસ્ટ સાહેબની જગ્યા લેવા હિંદુસ્તાનથી રવાના કરી દીધા છે. થોડા દિવસમાં તેઓ આવી પહોંચશે. હવે હું પકડાઇ જઈશ તો પણ તમે એકલા નહિ પડો.'

અને અમે બાળકોએ રેવરન્ડ મિ. ઍન્ડ્રૂઝ અને એમના સાથી મિ. ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. પીઅર્સનનું નામ રટવા માંડ્યું.

(ચાલુ) **પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી**

ભીખાભાઇ—(ગાડીવાનને) અહીંથી સ્ટેશન સુધીનું ભાડું શું થશે?

ગાડીવાન—પાવલી, સાહેબ.

ભીખાભાઈ—અને આ ત્રણ પોટકાંનું?

ગાડીવાન—કાંઈ નહિ, સાહેબ.

ભીખાભાઇ—ત્યારે તો મહેરબાની કરી આ પોટકાં જ લઈ લો; હું તો ચાલી નાખીશ!

નાયક—(પહેરેગીરને) અહીં પડેલા બધા બૉમ્બ એક જ જાતના છે. ચિઠ્ઠી લાવનાર માણસ જે બૉમ્બ માગે તે આપવો.

પહેરેગીર—પણ હજુર, એ માણસ છેક નીચેનો બૉમ્બ માગે તો?

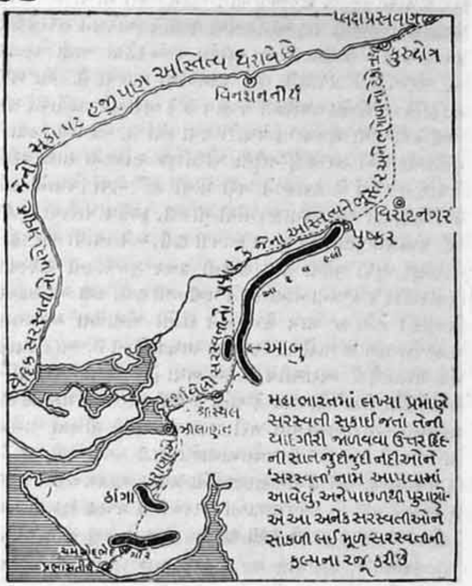
ભૂતકાળની શોધમાં

ઉત્તર ગુજરાતમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિ-શોધન માટે કરેલા પગપાળા પ્રવાસની લેખમાળા

સાંજે કેટલીક રખડપટ્ટી પછી ઝીંઝુવાડાના એક મંદિરમાં હું ઉતારાની ગોઠવણ કરી શકયો. બજારમાં કોઈ વીશી જણાઇ નહિ, એટલે એક હૉટેલમાં નાસ્તો કરીને ચલાવ્યું અને આવતી કાલે આખો દિવસ ફરવાનો કાર્યક્રમ રાખેલો હોવાથી સાથે રાખવા પૂરતી ખાદ્યવસ્તુઓ બજારમાંથી લઈ ઉતારે આવ્યો. રાત્રિ શાંતિથી પસાર થઇ અને વહેલી સવારે ઊઠી નિત્યકર્મથી પરવારી કરી શહેરની પશ્ચિમે જ્યાં કચ્છનું રણ આવેલું હતું ત્યાં હું જઈ પહોંચ્યો.

નાંખી નજર પહોંચતી હતી ત્યાં સુધી શ્વેતવર્ણો સપાટ ભૂપૃષ્ઠ પથરાએલો દેખાતો હતો. સામે લગભગ બે'ક માઈલ દૂર ઝિલ્લાણંદ બેટ તેમાં લંબાકારે સૂતેલો પડયો હતો. એ રણપ્રદેશમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ઝાંઝવાના જળ સિવાય બીજા તો માત્ર અહીંતહીં વેરાએલા નાનામોટા બેટો જ નજરે પડતા હતા. બધો વિસ્તાર જળવિહોણો હતો. જોકે અહીં જ પુરાતન કાળમાં સાગરનાં મોજાં ઊછળતાં હતાં; દેશદેશાંતરનાં વહાણો ઝીંઝુવાડાને બારે આવીને નાંગરતાં, અને આપણા વેદકાલીન આર્ય પૂર્વજોની 'અંબિ તમે, દેવિ તમે' એવી મહા નદી સરસ્વતી આ ઝીંઝુવાડાને આંગણે પ્રથમ સાગરસંગમ સાધતી હતી. અનેક પુરાણોએ આ વસ્તુની નોંધ લીધી છે, જેનો ઉલ્લેખ ગયા લેખાંકમાં અપાઈ ગયો છે. આ પૌરાણિક પરંપરા શાસ્ત્રીય સંશોધનની દૃષ્ટિએ કેવી ઊતરે છે તે તપાસવું અહીં કદાચ રસપ્રદ થઇ પડશે.

પુરાણો ઉપરાંત મહાભારતમાં પણ સરસ્વતી નદીના પ્રવાહની ભૌગોલિક વિગત મળી આવે છે (શલ્ય પર્વના પેટામાં ગદાયુદ્ધ પર્વમાં જુઓ બલદેવની 'પ્રતિસ્રોત સરસ્વતીયાત્રા'). આ વિગત પુરાણો (સ્કંદપુરાણ, પદ્મપુરાણ અને સરસ્વતીપુરાણ)માં આપેલી સરસ્વતીને કાંઠે આવેલાં તીર્થોની યાદીથી આટલે અંશે જુદી પડે છે કે પુરાણોએ ઉત્તર ગુજરાત તથા રજપુતાનામાં આવેલા સરસ્વતી-કાંઠાનાં તીર્થોની જે યાદી આપી છે તે મહાભારતમાં નથી. તેનું કારણ મને તો એ લાગે છે કે મહાભારતના રચનાકાળ સમયે (ઇ. સ.પૂર્વે બીજો–ત્રીજો સૈકો) ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી કે જે પ્રાચી સરસ્વતી કહેવાય છે તે પ્રસિદ્ધિમાં આવી નહોતી. તે વખતે એ પ્રદેશમાં ધર્મારણ્યનાં ગાઢ વનો આબાદ થએલા નહોતાં. ગુજરાતને આંગણે બે સરસ્વતીઓ છે. પહેલી આ ઉત્તર ગુજરાતની અને બીજી કાઠિયાવાડમાં પ્રભાસપાટણ વાળી. એમાં છેલ્લી સરસ્વતીની વિગત મહાભારતમાં એવી મળી આવે છે કે બલદેવે પોતાની 'પ્રતિસ્રોત (નદીમુખથી તેના સ્રોત તરફની) સરસ્વતીયાત્રા' પ્રભાસતીર્થથી શરૂ કરી હતી. ત્યાંથી એ તેના કાંઠે સુરાષ્ટ્રની સીમામાં આવેલા છેલ્લા સ્થળ ચમસોદ્ભેદથી સીધા રજપુતાના અને પંજાબને સીમાડે થળના રણમાં અદૃશ્ય થતા હાકરાનદીના કાંઠે વિનશનતીર્થ જઇ પહોંચ્યા હતા. (મનુસ્મૃતિ તથા બૌધાયન ધર્મસૂત્રમાં વિનશનતીર્થ કે જ્યાં સરસ્વતી રણમાં સુકાતી હતી તેની ભૌગોલિક સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવી છે). મહાભારતમાં મળતી સરસ્વતીની આ ભૌગોલિક વિગત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે સમયે સરસ્વતી નદીમાં બે નદીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો હતો. પહેલી તે શિવાલિક પર્વતમાળામાંથી નીકળનારી હાલની 'સરસુતી' નદી કે જે કુરુક્ષેત્ર, પિહોવા (પ્રાચીન પૃથુદકતીર્થ), હિસાર વગેરે નગરો પાસેથી પસાર થઇ, હનુમાનગઢ (બીકાનેર રાજ્ય) આગળ અતંગ નદીને પોતાના પ્રવાહમાં

સમાવતી, પછી આગળ હાકરા નદીના નામે પ્રસિદ્ધ થઈ અબોહરથી થોડેક આગળ પંજાબ અને સિંધના સીમાડે બહાવલપુર રાજ્યમાં થરના રણમાં અદૃશ્ય થાય છે; પરંતુ દસપંદર માઈલના અંતર પછી ઉત્તર સિંધમાં રોહડીની પશ્ચિમે ફરી પ્રગટ થઇ મહિરાન (સંસ્કૃત મહાર્ણવ) નામ ધારણ કરતી ઉમરકોટથી થોડેક દૂર પશ્ચિમેથી પસાર થતી અંતે પુરાણ નામથી કચ્છના મોટા રણને પશ્ચિમોત્તરે આવીને મળે છે. હાલ એ નદીનો પ્રવાહ હનુમાનગઢ સુધી જ ચાલુ રહે છે અને ત્યાંથી તે એના મુખ સુધી એનો પટ પુરાતન કાળથી સુકાએલો પડયો છે. આ પટની વિશેષતા એ છે કે તેની પહોળાઇ સિંધુ નદીના પટ કરતાં વધુ છે અને ઉત્તર રજપુતાનામાં તો તે કયાંકકયાંક ચારથી છ માઈલ જેટલી છે. આ જ નદી તે ખરેખરી વૈદિક કાળની સરસ્વતી હતી. બીજી નદી કે જેને મહાભારતની સરસ્વતી નદીમાં સમાવવામાં આવી છે તે કાઠિયાવાડમાંની પ્રભાસપાટણવાળી સરસ્વતી છે. મહાભારતકારે આ બંને સરસ્વતીઓને ભેગી કરી તેને પ્રભાસને આંગણે પશ્ચિમ સમુદ્ર (અરબી સમુદ્ર)ને મળતી દર્શાવી છે; અલબત્ત, ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કોઇ પણ રીતે એ બંને નદીઓના પ્રવાહોને સાંકળી શકાય તેમ નથી.

સ્કંદ, પદ્મ અને સરસ્વતી પુરાણોમાં મળી આવતી સરસ્વતી નદીની વિગત પ્રમાણે એ નદી કુરુક્ષેત્ર પછી મત્સ્યદેશ (જેપુર રાજ્ય)ની પાટનગરી 'વિરાટ' (હાલનું બૈરાઠ) પાસેથી પસાર થતી પુષ્કર આવતી હતી. ત્યાંથી ખર્જુર વનમાં નંદા (આધુનિક લુણી)નું નામ ધારણ કરતી, અર્બુદગિરિ (આબુ) નજીક પ્રાચી સરસ્વતી (ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી–કુંવારકા) કહેવાતી હતી, ઋણ (કચ્છનું નાનું રણ)માં ઝિલ્લાણતીર્થ (ઝિંઝુવાડા) પાસે આવી, ત્યાંથી સુરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશી, શત્રુમર્દન અને ખદીરામોટ પર્વતોમાં પ્રગટ થઈ, પ્રભાસને આંગણે પશ્ચિમ સમુદ્રમાં સમાઇ જતી હતી.

સરસ્વતી સંબંધી મહાભારતની પરંપરા તપાસતાં જણાય છે કે મહાભારતકારે એ સરસ્વતીઓને એકમેક કરી નાખી છે, જ્યારે પુરાણકારોએ એથી પણ આગળ વધી લ્હાણી ને કુંવારકાને સરસ્વતીના પ્રવાહ સાથે જોડી દીધા છે. આ નદીઓ વચ્ચે રહેલા ખાલી વિસ્તાર-માં સરસ્વતીના પ્રવાહને ગુપ્ત માનવામાં આવ્યો છે. આ બધી સાહિત્યિક હકીકતો તપાસતાં જણાય છે કે જુદાજુદા કાળોમાં સર-સ્વતી નદીઓની સંખ્યામાં વધારો થયા કર્યો છે. આપણા કેટલા યે સાહિત્યકારોએ સરસ્વતી નદીની પૌરાણિક સાંકળનો શાસ્ત્રીયરીતે વિચાર ન કરતાં એ હકીકતને ખરી માની લઈ એવાં વિધાનો કર્યા છે કે સરસ્વતી નદી હિમાલયમાંથી નીકળી, કુરુક્ષેત્ર પાસેથી પસાર થઈ, પછી રજપુતાનામાં પુષ્કર આવતી હતી, અને ત્યાંથી અરવલ્લી–આરાસુર સુધી વહેતી હોઇ હાલની ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી (કુંવારકા)રૂપે કચ્છના નાના રણને મળી જતી હતી. વળી આ સાગર-વિસ્તારને તેનો જ ભાગ લેખી તેને કાં તો ખંભાતના અખાતમાં અગર તો પ્રભાસ પાસે સાગરસંગમ સાધતી લેખી છે. આ વિધાનો ભૂલ ભરેલાં હોઈ અશાસ્ત્રીય છે. એ બધા વિસ્તારમાં નથી ક્યાં યે સરસ્વતીનો સુકાએલો પટ દેખાતો કે નથી ભૂસ્તર તેમજ ભૂપૃષ્ઠ-શાસ્ત્રોની કસોટીએ એ વાત ખરી ઠરતી. આ માની લીધેલા માર્ગમાં તો અરવલ્લી અને ગીરની પર્વતમાળાઓ આડી પથરાએલી પડી છે. એ પર્વતમાળાઓને વીંધીને સરસ્વતીનો પ્રવાહ આગળ જઈ શકે તેમ છે નહિ ને વળી એ પર્વતમાળાઓ સરસ્વતીનો પ્રવાહ સુકાયા પછી કોઈ કુદરતી અકસ્માતથી ઊભી થઇ ગઇ હોય તે પણ સત્ય નથી.

સરસ્વતીના પ્રવાહના આ કોયડા ઉપર લખાએલું ઘણુંખરૂં સાહિત્ય મેં વાંચ્યું છે અને જાતે પણ કેટલેક સ્થળે એનો પુરાતની સુક્કો પટ તપાસ્યો છે. ઉપરાંત કેટલી યે ભૂસ્તર, ભૂગોળ તથા સાહિત્ય વિષયક તેમજ અંગત પ્રવાસની વિચારણા પછી હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે ગુજરાતને આંગણે વૈદિક સરસ્વતીનો પ્રવાહ કદી વહ્યો નથી. અલબત્ત, તે ગુજરાતના શિરોછત્ર સમા કચ્છના રણસાગરમાં ઠલવાતો હતો. ખરી વસ્તુ એ બની લાગે છે કે આર્ય પ્રજાની માતા સમી નદી સરસ્વતી અમુક કુદરતી બનાવોને લઈ સુકાયા પછી તેની યાદગીરી તાજી રાખવા પાછળથી અનેક નદીઓને એનાં નામો આ-પવામાં આવેલાં છે. આ વસ્તુની નોંધ મહાભારતમાં મળી આવે છે.

ઋગ્વેદમાં સરસ્વતીની જે કંઈ વિગતો મળી આવે છે તે તપાસતાં જણાય છે કે એ નદી વૈદિક આર્યોને જાણીતી એવી બધી નદીઓમાં સૌથી વધુ મોટી અને વિશાળ હતી અને તેના પ્રવાહને પર્વતોથી માંડી સમુદ્ર સુધી અખંડ વહેતો જણાવેલો છે. વળી ઋગ્વેદમાં સર-સ્વતીને યમુના અને શુતુદ્રી (સતલજ)ની વચ્ચે વહેતી જણાવી છે. આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે વૈદિક સરસ્વતી તે હાલ આ બંને નદીઓની વચ્ચે પંજાબમાં વહેતી 'સરસુતી' નદી જ છે જે આગળ જઈ ઘગ્ગરના નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ નદીને કાંઠે કુરુક્ષેત્ર વસેલું છે અને તેનો સૂકો પટ પતીઆલાના રણથી માંડી કચ્છના રણ સુધી ચાલ્યો જતો આજે પણ દેખાય છે. અહીં નોંધપાત્ર વાત એ છે કે સરસ્વતીને જે 'સમુદ્ર' જોડે મળતી વર્ણવી છે તે સમુદ્ર 'કચ્છનો રણ અખાત' હતો. ઋગ્વેદમાં મળતી સરસ્વતીની વિગત એ નદીને વૈદિક કાળમાં અખંડ વહેતી જણાવે છે; જ્યારે મનુસ્મૃતિ, બોધાયન ધર્મ-શાસ્ત્ર તથા મહાભારતમાં એના પ્રવાહને ઠેકઠેકાણે ખંડિત(ક્યાંક વહેતો અને ક્યાંક અલોપ થએલો) વર્ણવ્યો છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે ઋગ્વેદ તથા સૂત્રકાળ દરમ્યાન કોઇક સમયે સરસ્વતીનો પ્રવાહ ખંડિત થયો હતો.

(ચાલુ) **અમૃતલાલ વ. પંડ્યા**

મેંદીનાં પાન

જ્યારેજ્યારે આપણે વધુ સુખ પાછળ દોડીએ છીએ ત્યારેત્યારે થોડાઘણા રહેલા સુખને પણ નાસી જવાની તક આપીએ છીએ.

ગરીબ માણસોને 'ઘણી' ચીજોની તૃષ્ણા રહે છે, પણ લોભી માણસને તો 'દરેક' ચીજની તૃષ્ણા રહે છે.

જે આડી રાતમાં ધનવાન થઈ જવાના ઘોડા ઘડયા કરે છે તે જ ગરીબ રહી જાય છે.

નવશીરવાન અને ડોસો

સાસાનીઅન વંશના રાજવીઓને એવી ટેવ હતી કે જ્યારે તેઓ કોઈ પણ માણસના વચનથી આનંદિત થઇ જતા ત્યારે પ્રશંસા રૂપે 'શાબાશ' એવો શબ્દ મુખમાંથી સરી પડતો, અને તે જ સમયે ખજાનચી પેલા માણસને એક હજાર સોના મહોરો ગણી આપતો.

એકદા તે વંશના શિરોમણિ નરેશ નવશીરવાન પોતાના માણસો સાથે ઘોડા ઉપર બેસી ક્રીડા અર્થે નગર બહાર જતા હતા. ત્યાં ગામની ભાગોળે એક ડોસો વૃક્ષનું બીજ રોપતો હતો, તે જોઇને નવશીરવાન બોલ્યા: 'અરે ડોસા! તારી આટલી ઉમરે તું આ બીજ રોપવા બેઠો છે, પણ તેનું ફળ ખાવા પામે ત્યાં સુધી તું જીવી શક-વાનો નથી. આ ઝાડ વીસ વર્ષ પછી ફળશે, ત્યાં સુધીમાં તો યમદૂત તને ઉપાડી જવાનો. માટે શા સારૂ નકામી મહેનત કરેછે?'

બે હાથ જોડી ડોસો બોલ્યો: 'નકામી મહેનત નથી; આ તો એક વંશપરંપરા ઊતરી આવતો વારસો છે. અમારા વડવાઓ વૃક્ષો રોપી ગયા હતા તેનાં ફળ અમે ખાઇએ છીએ. આજે આ વૃક્ષ હું રોપતો જાઉં છું તેનાં ફળ મારાં બાળકો ખાવાનાં.' આ જવાબથી આનંદિત થઈ જતાં 'શાબાશ' એમ નવશીરવાનથી બોલી જવાયું. તુરત જ સાથેના ખજાનચીએ ડોસાને એક હજાર સોનામહોરો ગણ આપી.

સોનામહોરો મળવાથી હર્ષઘેલો થયેલો ડોસો બોલી ઊઠ્યો: 'મારા નામદાર! મારા વડવાએ રોપેલા વૃક્ષનું ફળ મેં વીસ વરસ ખાધું, પણ મેં રોપેલા વૃક્ષને એક જ દિવસમાં ફળ આવ્યું.'

આવા બુદ્ધિશાળી જવાબથી 'શાબાશ! શાબાશ! એમ બે વા રાજા બોલી ગયો. તુરત જ ખજાનચીએ ડોસાને બે હજાર સોના મહોરો બક્ષિશ કરી.

ડોસાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. બે હાથ જોડી તે બોલ્યો 'જહાંપનાહ! સાધારણ વૃક્ષ તો વરસમાં એક જ વાર ફળ આપે પણ મારા આ વૃક્ષે એક દિવસમાં બે વાર ફળ આપ્યાં.'

ડોસાની હાજરજવાબીથી રાજાએ તેને ત્રણ વાર શાબા આપી ખજાનચીને બીજી ત્રણ હજાર સોના મહોરો એનાયત કરવ ફરમાન આપ્યું અને કહ્યું: 'ચાલો અહીંથી ઊપડો, નહિતર આ મારી આખી તિજોરી ખલાસ કરી નાખશે.'

(ફારસી ઉપરથી) **હિંમતલાલ લીલાધર**

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

બીજો ક્રૂરાક્ષ કહે, 'દેવ, આ તો નિર્દયતા કહેવાય. કારણ શરણાગતનો વધ કરાય જ નહિ. કહ્યું છે, કે

સ્વમાંસે ધરવે પક્ષી શરણાગત શત્રુને ।

અરિમર્દન કહે, 'એ કેમ?' ક્રૂરાક્ષ કહે:

કથા ૮

પ્રાણીઓના કાળ જેવો એક ઘોર શિકારી મોટા અરણ્યમાં પાંજરું, ફાંસો ને લાકડી લઇને વિચરતો હતો, ત્યાં સર્વ દિશા વાદળાંથી કાળી થઈ, અને અનરાધાર મેહ વરસવા મંડચો તથા આકરો પવન વાવા મંડચો. આથી ત્રાસ પામીને શિકારી કંપતો કંપતો એક ઝાડ આગળ આવ્યો ને બોલ્યો, 'જે કોઈ અહિં હોય એને હું શરણે છું.' એ ઝાડ ઉપર એક કબૂતર રહેતો હતો તે સ્ત્રીના વિરહથી વિલાપ કરવા મંડચો, 'આવું વાવાઝોડું થયું ને પ્રિયા આવી નહિ. એના વિના આ ઘર કેવું સૂનું લાગે છે?' આ સાંભળીને પાંજરામાં પૂરાએલી કપોતિકા બોલી, 'હે કાન્ત, આ વાઘરી તારે શરણે આવ્યો છે એની તું પૂજા કર. એણે મને પકડીને પાંજરે પૂરી છે એ મનમાં આણીશ મા, કારણ હું બંધમાં પડી છું તે પૂર્વે કરેલાં કર્મોનું જ ફળ છે, ને એનો એમાં દોષ નથી.' એ સાંભળીને કબૂતરે શિકારીને કહ્યું, 'લુબ્ધક, તું ભલે આવ્યો. કાંઈ સંતાપ કર મા. આ તારું ઘર જ છે એમ જાણ.' શિકારી કહે, 'હે કપોત, મને ટાઢ બહુ વાય છે, એનાથી મને બચાવ.' એટલે કબૂતરે અંગારો આણીને દેવતા પાડચો, સૂકાં પાનથી એને ચેતવ્યો અને શિકારીને કહ્યું: 'તું નિર્ભયપણે તારું શરીર શેક. ખેદ માત્ર એટલો જ છે, કે તને આપવા સારુ મારી આગળ કાંઇ ખાવાનું નથી. મેં પુણ્ય કર્યું નથી એટલે મારું ભરણપોષણ કરવુંયે મને ભારે પડે છે; અતિથિને અન્ન આપવાની તો વાત જ કેવી? તો પછી આ ક્લેશમય ઘરમાં રહીને મારે શું કરવું છે? એટલે હવે એવી સાધના કરું, જેથી માગણને મારે ના ન પાડવી પડે.' આમ કબૂતરે પોતાની નિન્દા કરી, વાઘરીની ન કરી, અને કહ્યું, 'ઘડીક ખમ, હું હમણા તારું તર્પણ કરું છું'. એમ કહી એણે હર્ષપૂર્વક અગ્નિની પરિક્રમા કરી ને એમાં પ્રવેશ કર્યો. કબૂતરને દેવતામાં પડેલો જોઇને વાઘરી કહે, 'હું પાપી ઘોર નરકમાં પડવો છું, પણ આ ધર્માત્મા કપોતે મને પ્રત્યાદર્શ દેખાડચો છે, ને પોતાનું માંસ મને આપ્યું છે.' એમ કહીને એણે પાંજરું ભાંગીને કબૂતરીને છોડી મૂકી, એવી એ પણ આગમાં કૂદી પડી.

એટલે હું કહું છું, 'સ્વમાંસે' ઇતિ.

પછી અરિમર્દને વક્રનાસને પૂછ્યું. તે બોલ્યો, 'દેવ, આનો વધ ન કરવો, કેમ કે

પરસ્પર વઢે વાદ શત્રુઓ તે હિતાવહ।
ચોરે જીવિત દીધું ને રાક્ષસે દીધ ગોયુગ॥

અરિમર્દન કહે, 'એ કેવી રીતે?' વક્રનાસ કહે:

કબૂતરને દેવતામાં પડેલો જોઇને વાઘરી કહે: 'હું પાપી ઘોર નરકમાં પડવો છું.'

કથા ૯

એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ આગળ બે ગાય હતી, તેને ચોરવાનો વિચાર કરીને એક ચોર રાતે નિકળ્યો, ત્યાં મ રગમાં એને બ્રહ્મરાક્ષસ મળ્યો. રાક્ષસ પૂછે, 'તું કોણ છે?' ચોર કહે, 'હું ચોર છું, ને બ્રાહ્મણની ગાય ચોરવા જાઉં છું.' રાક્ષસ કહે, 'ઠીક. હું યે ભૂખ્યો છું, એટલે એ બ્રાહ્મણને ખાવા તારા ભેળો આવું છું.'

ચોર ને રાક્ષસ એકાન્તમાં લપાઇને રહ્યા. બ્રાહ્મણ સૂતો એટલે રાક્ષસ એને ખાવા જાય છે ત્યાં ચોર કહે, 'આ ન્યાય ન કહેવાય. પહેલાં હું ગાય છોડી જાઉં, પછી તું બ્રાહ્મણને ખા.' રાક્ષસ કહે, 'તું ગાયને છોડવા જા ને ગાય ભાંભરે તો બ્રાહ્મણ જાગી જાય; પછી હું એને ક્યાંથી ખાઉં?' ચોર કહે, 'તું બ્રાહ્મણને ઝાલવા જા ને એ જાગી જાય તથા બીજાને જગાડે, તો પછી હું ગાય ક્યાંથી છોડું?' આમ આ બેયનો વિવાદ થયો તેથી બ્રાહ્મણ જાગી ગયો. એને ચોર કહે, 'બ્રાહ્મણ, આ રાક્ષસ તને ખાવા ઇચ્છે છે.' રાક્ષસ પણ કહે, 'બ્રાહ્મણ, આ ચોર તારી ગાય હરવા ઇચ્છે છે.' આ સાંભળીને બ્રાહ્મણ ઊઠ્યો, સાવધાન થયો, તથા પોતાની ને ગાયની રક્ષા કરી.

એટલે હું કહું છું, 'પરસ્પર વદે વાદ' ઇતિ.

(ચાલુ) દેસાઇ વાલજી ગોવિન્દજી

જીવી જાણનારા • ૧૯

ભાઈભાઈ

મીશેલ તથા રૅને કુર્તા (Courtois) બે ભાઇ ક્વીબેકથી ઉત્તરે ૪૦૦ માઈલ દૂર આવેલા મહાવનમાં બાપ ભેળા શિકાર કરવા ગયા. મીશેલ ૧૩ વર્ષનો ને રૅને ૧૯ વર્ષનો હતો.

એક દિવસે બાપે જોયું તો છોકરાઓ પડાવમાં ન મળે. કદાચ ઘેર ગયા હોય એમ ધારીને બાપ પોતાને ગામ રોબરવૅઇલ આવ્યો, પણ છોકરાઓ ત્યાંયે નહોતા. એટલે બાપે જાણ્યું કે એ તો વનમાં ભૂલા પડી ગયા હશે.

બાપે છોકરાઓની ગોતાગોત કરી મૂકી, ત્યારે બે માસે પત્તો લાગ્યો, ને છોકરાઓ જડ્યા. ભૂખ વેઠીને હાડકેહાડકાં જેનાં દેખાતાં હતાં એવો મીશેલ ફાટલતૂટલ કપડે રૅનેના મૃતદેહ આગળ બેઠો બેઠો ચોકી કરતો હતો.

બેય ભાઇ શિકાર કરવા નીકળ્યા, પણ પછી પડાવનો મારગ જડ્યો નહિ. બાપને ઘણા સાદ દીધા, પણ એનું ઉત્તર તો મહાકાન્તારના ભયાનક મૌને જ વાળ્યું. બેય ભાઇ ભૂખે મરવા ને ટાઢે ઠરવા મંડ્યા. અન્તે રૅનેથી ડગલું યે આગળ મૂકાય એમ ન રહ્યું, એટલે એ સૂતો અને મરી ગયો.

મીશેલ ભાઇના શબ આગળ બે માસ રહ્યો. પોતે બચવા સારુ પણ એણે ભાઇનો ત્યાગ ન કર્યો. ખાવા ધાતું વન, રાત્રિના ચિત્રવિચિત્ર શબ્દ અને હાજરાહજૂર મૃત્યુ,—શેનાથીયે એ ડગ્યો નહિ. ટેટા વીણીવીણી તથા મૂળિયાં ખોદીખોદીને એણે પોતાના શરીરને ભાડું આપ્યું. અને શોધવાવાળા આવી પહોંચ્યા ન હોત તો ભાઇને પડખે પોતે પણ છેલ્લી પથારી કરત.

(મીના અંગ્રેજી ઉપરથી) દે. વા.

ફોટોગ્રાફી

પહેલું ઇનામ: 'ગામડાની મઝા'–હાસમ સુતાર (નડિયાદ); બીજું ઇનામ: 'વર્ષાની પરી'–વીરેન પંડ્યા (ઝરિયા); ત્રીજું ઇનામ: 'અમે ત્રણ'–જયકુમાર પંડ્યા (મુંબાઇ); નોંધપાત્ર: (૧) 'બુદ્ધદેવ'–ઠાકોરલાલ શાહ, અમદાવાદ; (૨) 'કુદરતની કળા'–જયંત લાલન, મુંબાઇ.

ગામડાની ભાગોળે, સમી સાંઝે ધૂળમાં રમતાં છોકરાંનું ભાઇ હાસમ સુતારનું ચિત્ર, ફોટોગ્રાફીના ક્રિયાભાગ, સંયોજન ને વિષયની દૃષ્ટિએ આ મહિનાનાં બધાં ચિત્રોમાં સર્વોત્તમ છે. ભાઈ હાસમે જૂના વિષયને નવી દૃષ્ટિએ સામા પ્રકાશમાં ઝડપ્યો છે. એક્સ્પોઝર, ડેવેલપમેન્ટ અને પ્રિન્ટિંગ પ્રમાણસર છે. કુદરતમાં નાચતાંકૂદતાં બાળકોની ગતિ માટે જરૂરી ૧/[illegible] સેકન્ડની શટર સ્પીડ વાપરી છે. છતાં ચિત્રના કોઈ ભાગમાં અન્ડર એક્સ્પોઝર દેખાતું નથી. ડેવેલપમેન્ટમાં પણ ખૂબ ધ્યાન અપાયું છે. પાત્રોના આકારો કે ચિત્રમાંની રેખાઓ કરતાં ફક્ત વર્ણભેદના જથ્થા (tonal mass)ની સુયોગ્ય વહેંચણીથી સંયોજન આકર્ષક બને છે. આવા ગુણયુક્ત આ ચિત્રમાં પણ કેટલીક એવી ત્રૂટીઓ નજરે પડે છે જે નિવારી શકાઈ હોત: Pin holes–નેગેટિવમાંનાં બારીક છિદ્રો પૂર્યાં નથી. પશ્ચાદ્ભૂમિમાં ઝાડીમાંથી ડોકિયાં કરતા આકાશને એન્લાર્જિંગમાં થોડું ઘેરું કરવું જોઇએ અગર પ્રિન્ટ કાઢ્યા બાદ પેન્સિલ કે ડ્રૉઇંગમાં વપરાતા ચારકોલની ભૂકીને રૂ વડે ભૂંસીને તેટલો સફેદ ભાગ ઝાંખો પાડવો જોઇએ.

ભાઈ વીરેન પંડ્યાનું 'વર્ષાની પરી' ચિત્ર 'સિલ્હુટ ફોટોગ્રાફી'નો સરસ નમૂનો છે. પ્રાપ્ત વિષયો વડે સુરુચિકર અને કલામય ચિત્રસંયોજન ઉપજાવવામાં જ છાયાચિત્રની સાચી ખૂબી રહેલી છે. જમણી તથા ડાબી ધારથી અનુક્રમે ત્રણ અને ચાર દોરાપુર પ્રિન્ટને કાપીને ઊભી પૅનલ બનાવવાથી બાલિકા ચિત્રનું કેન્દ્ર બને છે અને ચિત્રરચના સુધરે છે. પ્રિન્ટિંગમાં આકાશને ઘેરું કરવું જોઇએ.

તડકાછાયાથી ઉપજતા વિવિધ આકારોનો ઉપયોગ કરીને માટીનાં માટલાં જેવી નિર્જીવ અને બેડોળ ગણાતી વસ્તુઓમાંથી ભાઇ જયકુમારે કલામય અને આકર્ષક ચિત્ર ('અમે ત્રણ') ઉપજાવ્યું છે. પુષ્કળ પ્રકાશ અને ઘેરા પડછાયાથી ભરપૂર વિષય લેવા માટે એક્સ્પોઝર તથા ડેવેલપમેન્ટ પર અસામાન્ય કાબૂ જોઇએ. એક્સ્પોઝરમાં વધઘટ થતાં કાં તો પ્રકાશવાળા ભાગની વિગત ઊડી જાય છે, અગર છાયાવાળો ભાગ અસ્પષ્ટ આવે છે. ભાઇ પંડ્યાએ એક્સ્પોઝર અને ડેવેલપમેન્ટનું પ્રમાણ બરાબર જાળવ્યું છે.

ભાઇ ઠાકોરલાલના 'બુદ્ધદેવ' ચિત્રમાંની મૂર્તિનું જુદા દૃષ્ટિકોણથી લેવાએલું ચિત્ર ગયા મહિને 'એકાગ્રતા'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે, એટલે અહીં પ્રગટ કરતા નથી. બંને ચિત્રોની સરખામણી કરતાં 'એકાગ્રતા' વધારે ઉઠાવદાર જણાય છે. કોઇ પણ વિષયને બેચાર જુદાજુદા દૃષ્ટિકોણથી એક્સ્પોઝર કરી પરિણામ સરખાવવાની ટેવ રાખવાથી ફોટોગ્રાફીના અનેક વિભાગનો અભ્યાસ વધે છે અને અમુક સંજોગોમાં સારામાં સારૂં ચિત્ર ઉપજાવવાની હથોટી બેસે છે. ભાઇ લાલનના 'કુદરતની કળા' ચિત્રમાં વિષયનું એકીકરણ નથી. આકર્ષક વાદળાં, ઝાડી, મકાનો અને દૃશ્યના પાણીમાં પડતા પ્રતિબિમ્બ વચ્ચે જોનારની દૃષ્ટિ ભમ્યા કરે છે.

બળવન્ત ભટ્ટ

સંસારનાં શહેરો

૨૯—કલકત્તા

હૂગલી નદીને પૂર્વ કિનારે ૭ માઈલમાં પથરાએલું બંગાળનું આ પાટનગર, ૧૯૧૨માં હિંદની રાજગાદી દિલ્હી ખસેડવામાં આવી ત્યાં સુધી સમસ્ત હિંદની રાજધાની અને શાહાનશાહીસૂબાવાઈસરૉયનું નિવાસસ્થાન હતું. દરિયાકિનારાથી માત્ર ૮૦ માઈલ દૂર અને તે પણ નૌકાવ્યવહારની સગવડવાળી નદીને કાંઠે આવેલું હોવાથી ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાના સમૃદ્ધ મુખપ્રદેશના વેપારના ધામ તથા હિંદના અગ્રણી પ્રવેશદ્વાર તરીકે એ નગરની મહત્તા ઘણી છે.

યૂરોપ અને દૂર પૂર્વને મધરસ્તે આવેલું એનું બંદર પૂર્વ ને પશ્ચિમના વેપારનું સંગમસ્થાન છે અને હૂગલી નદીના કિનારા પર પથરાએલી એની ભરચક્ક બંદરગાહમાં લંડનની હરીફાઈ કરે એવી વહાણોની ઠઠ રાત ને દિવસ જામેલી રહે છે. ચિતપુર, માણેકતલા, ગાર્ડન રીચ વગેરે પરાંઓ સહિત એ શહેરનો વિસ્તાર ૪૨ ચોરસ માઈલનો છે અને હાવરા સહિત એની વસ્તી લગભગ ૧૮ લાખની થવા જાય છે, જે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં બીજે નંબરે ગણાય છે.

નદીને સામે (પશ્ચિમ) કિનારે આવેલું હાવરા ઉદ્યોગોથી ધીકતું મથક છે અને એ જંગી રેલવેલાઇનોનું સંગમસ્થાન છે, જે ઉત્તર પશ્ચિમ અને દક્ષિણ હિંદના સમસ્ત વેપારને આ નગરમાં કેન્દ્રિત કરે છે. હાવરા અને કલકત્તાને જોડતો હૂગલી પરનો સવા પંદરસો ફૂટ લાંબો પૂલ એ કેવળ તરતો પૂલ છે. કલકત્તા શહેરને હૂગલીનું પાણી પૂરું પાડતો લોખંડનો વિશાલ જલાગાર દુનિયામાં બીજા નંબરનો ગણાય છે.

વસ્તીનો ૫૩ ટકા ભાગ બંગાળીઓનો છે, સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોની સંખ્યા બમણી છે, અને અરધી જ વસ્તી લખીવાંચી જાણનારી છે. આ વિચિત્રતાનું કારણ એ છે કે વસ્તીનો મોટો ભાગ અહીંનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરવા આવેલા બહારગામના મજૂરો, કામદારો અને વેપારીઓનો છે તેમાંના ઘણાખરા દૂરદૂરનાં પરાંઓમાં રહે છે. એનો ખ્યાલ એટલા ઉપરથી આવશે કે રેલવે ટર્મિનસની સીઝન ટિકિટો ધરાવનારાઓની સંખ્યા જ અહીં ત્રણ લાખની છે!

હવા ગરમ અને ભેજવાળી છે અને શરૂમાં તો અહીંનાં હવાપાણી અનારોગ્યકારક હતાં, પણ ગટર અને શહેરસફાઈના સતત પ્રયત્નો પછી અહીંની જાગ્રત મ્યુનિસિપાલિટી આજે શહેરને આરોગ્યમય બનાવી શકી છે.

કલકત્તાનો ઇતિહાસ બહુ પુરાણો નથી. ઇ.૧૫૯૬માં શાહાનશાહ અકબરના ફરમાનથી થએલી મહેસૂલમોજણીમાં વેરો ભરનારા ગામડા તરીકે તેની નોંધ મળે છે. પણ ૧૬૯૦ના ઑગસ્ટની ૨૪મી તારીખે ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના જૉબ ચાર્નોકે સુતાનટી નામના ગામડામાં કંપનીની કોઠી નાખી ત્યારથી આ શહેરનો પાયો નંખાયો ગણાય. તરત જ તેનો વિસ્તાર કાલિકાટા ગામડા સુધી લંબાયો ને ૧૬૯૬માં નવાબની અનુમતિથી ફૉર્ટ વિલિયમનો કિલ્લો બાંધીને ૧૬૯૮માં કંપનીએ ઔરંગઝેબના શાહજાદા આઝિમ પાસેથી સુતાનટી, કાલિકાટા અને ગોવિંદપુરનાં ત્રણે ગામડાં ખરીદી લીધાં.

ભવિષ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ બંદરગાહ બની શકે એવા આ સ્થાનનો કબજો મેળવી લેવામાં પાકી દક્ષતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિ રહેલી હતી. એક બાજુએ ફૉર્ટ વિલિયમની કિલ્લેબંધીથી અને બીજી બાજુએ નદીના વહાણગાહથી સુરક્ષિત એ નગરમાં અંગ્રેજોએ, મુઘલ રાજ્યના અંધાધૂંધી ભર્યા અંતકાળ અને મરાઠાઓના આક્રમણના સમયોમાં પોતાનો બચાવ પણ કર્યો અને વેપાર પણ જમાવ્યો. કલકત્તાના ઇતિહાસમાં કોઈ નોંધપાત્ર બનાવ હોય તો તે ૧૭૫૬માં સિરાજુદ્દૌલાએ ફૉર્ટ વિલિયમનો કબજો લીધો તે. પણ ૧૭૫૭માં મદ્રાસથી ઊપડેલા ઍડમિરલ વૉટસન ને કર્નલ ક્લાઈવના કાફલાએ તેના પર આક્રમણ કર્યું અને એ વર્ષની ૨૩મી જૂને પલાશીના યુદ્ધમાં મીર જાફરને ફોડીને સિરાજુદ્દૌલાને હરાવી એ શહેરનો ફરી કબજો લઈ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અંગ્રેજી રાજ્યની મેખ મારી.

એ જ વર્ષમાં ક્લાઇવે હાલના ફૉર્ટ વિલિ-

Wharves by the Hoogli River, which flows through Calcutta

Government House, Calcutta

A view showing the Post Office

ઉપર: કલકત્તા વચ્ચે થઈને વહેતી હૂગલી નદી પરની વહાણોની ઠઠ, જે લંડનની ટેમ્સની હરીફાઈ કરતી કહેવાય છે. વચ્ચે: ગવર્નમેન્ટ હાઉસ અને પોસ્ટ ઑફિસ; નીચે: પોતાની અદ્ભુત કારીગરીથી પંકાયેલું ઐતિહાસિક સુંદર જૈનમંદિર

યમનો પાયો નાખ્યો, જે ઈ. ૧૭૭૩માં પૂરો થયો. જરા બેડોળ અષ્ટકોણવાળા એ કિલ્લાને છ દરવાજા છે અને તેની સન્મુખ બે ચોરસ માઈલના વિસ્તારના મેદાનમાં બંગાળના ગવર્નરનું નિવાસસ્થાન, ગવર્નમેન્ટ હાઉસ, હાઈકોર્ટ, ઈમ્પીરિયલ મ્યૂઝિયમ, ટાઉનહૉલ વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ આદિ જાણીતાં મકાનો તેમજ ઈડન ગાર્ડન તથા અનેક વ્યક્તિઓનાં બાવલાં વગેરે આવેલાં છે, જેમાં ૧૬૫ ફીટ ઊંચો ઑક્ટરલોની મિનારો પણ છે. નેપાળના વિજેતા જનરલ ઑક્ટરલોનીના સ્મરણમાં તે ઊભો કરવામાં આવેલો.

કલકત્તાભરમાં સૌથી ભવ્યગણાતું વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ તેના આરસના ભવ્ય ગુંબજ અને વિશાળ વિસ્તારથી એને પડખે આવેલા ૨૭૦ ફૂટ ઊંચા મિનારાવાળા સુંદર કૅથેડ્રલને પણ ઢાંકી દે છે. લૉર્ડ કર્ઝન તેના નિર્માતા. ૧૯૨૧માં એ ખુલ્લું મૂકાયું. એમાં હિંદી ઇતિહાસને મૂર્તિમંત કરતા દસ્તાવેજો ચિત્રો આદિ સામગ્રી સંઘરેલી છે.

મેદાનની સામે બે માઈલ સુધી ચૌરંઘીનો જાણીતો રાજમાર્ગ વિસ્તરેલો છે જેની બંને બાજુએ મહાલયો શાં મકાનોની કતારો ખડી છે. જેના પરથી કલકત્તાનું નામ 'સિટી ઑફ પૅલેસિઝ' પડ્યું એ આ મહાલયોમાં આજે તો હૉટેલો, ક્લબો અને જંગી દુકાનો આવેલી છે.

શત્રુ કરવા વિષે

શ્રી અનંત કાણેકરનો નિબંધ

પૂનામાં અમારા ગણુકાકાના એક મિત્ર છે. એમને કદિ જ કોઈની સામે મતભેદ નથી થતો. અથવા ખરૂં કહીએ તો, કોઇની જોડે મતભેદ કરવાની એમને ઇચ્છા જ નથી થતી. એક વાર તેઓ ઉતાવળે સ્ટેશને જતા મને દેખાયા. મેં અમસ્તા જ એમને પુછ્યું, 'કેમ અપ્પા, મુંબાઈ ઉપડયા કે?' જવાબમાં ચહેરા પર ઘણી જ મિઠાશ લાવી એમણે મને કહ્યું, 'હા, એમ કહેવામાં વાંધો નથી. જોકે અત્યારે તો જઉં છું રેલ્વેના એક અધિકારીને મળવા, પણ બેચાર દિવસમાં મુંબાઇ જવાનો ખરો જ!'

એટલે એ વખતે તેઓ મુંબાઈ નહોતા જતા; પણ મારી જોડે મતભેદ ન કરવો એવા પવિત્ર હેતુથી એમણે પહેલાં તો હા પાડી; અને પછી પોતે મુંબાઇ જતા નથી, પણ રેલ્વે અમલદારને મળવા જાય છે એ સાચી પરિસ્થિતિનો એમણે ધીરે રહીને પણ બીતાંબીતાં મને ખ્યાલ કરાવ્યો; પણ આટલા નાના મતભેદથી મારૂં મન કદાચ દુભાશે એમ માની પોતે ત્રણચાર દિવસમાં મુંબાઇ જવાના છે જ એવું ખાત્રીપૂર્વક આશ્વાસન આપી એમણે મને સાંત્વન આપ્યું!

બીજા જોડે સહમત થવા માટેની એમની આ અજબ તત્પરતા ઘણીવાર હાસ્યાસ્પદ પણ બને છે. એકવાર વાતવાતમાં ગણુકાકાએ ગુસ્સે થઇને એમને કહ્યું, 'તું તો સાવ ગધેડા છે, અપ્પા!'

'હશે ભાઇ; હું ના નથી કહેતો. પણ એ બાબત તું આટલે મોટેથી બરાડા ન પાડે તો સારૂં.' એમણે કહ્યું.

જ્યારે, મારા એક બીજા મિત્રનો સ્વભાવ આનાથી તદ્દન ઊંધો છે. દરેક વાતમાં સામા માણસ જોડે એ મતભેદ જ કર્યા કરે છે. ધારો કે કોઈ એને કહે કે અમુક સ્થળે અહીંથી પાંચ મિનિટમાં જવાય; તો ભાઇ લાગલા જ એને સંભળાવશે: 'ના, તમારી ભૂલ થાય છે. ત્યાં જતાં સાડાપાંચ મિનિટ થાય!'

કોઇને લેશમાત્ર પણ સંતોષ ન લેવા દેવો એવો એણે જાણેકે નિશ્ચય જ કર્યો છે. અને આથી ઠેરઠેર શત્રુ કરવા એ એનો હવે સ્વભાવધર્મ થઈ ગયો છે. વગર લેવેદેવે પણ લોકોનાં દિલ દુભવવામાં કે કોઇની નિર્દય મશ્કરી કરવામાં એને જાણે આનદ આવે છે. પણ એને પરિણામે પોતે બીજાનાં મન દુભવીને જ્યાંત્યાં શત્રુ નિર્માણ કરે છે એનું એને ભાન સરખું નથી થતું.

અને આટલેથી જાણે પતતું ન હોય તેમ, લોકો પોતાની જોડે ઠીક વર્તતા નથી, પોતાના વિરોધીઓની સંખ્યા વધી ગઇ છે, પોતાને કોઇ સારા ગણતું નથી એવી ફરિયાદ એ ભાઈ કર્યા કરે છે! આથી એકવાર તો મેં એને સીધું સંભળાવ્યું પણ ખરૂં કે 'લોકો તને સારો ગણે, લોકો તારાં વખાણ કરે ને તને સુખ થાય એવી જેમ તારી ઇચ્છા છે, તેમ લોકોને પણ તારા જેવું જ ગમતું હશે એનો વિચાર કેમ કદિ ભુલ્યેચૂકયે યે તારા મનમાં આવતો નથી? લોકો પાસે સારા કહેવડાવવામાં તને જો આનંદ થતો હોય, તો તારે પણ લોકોને સારા કહેવા ન જોઇએ?' મારૂં આ કહેવું એ સમજે છે ખરો, પણ હવે એનો સ્વભાવ બદલાતો નથી!

આ બાબતનો વિચાર કરતાં અપ્પાના હાસ્યાસ્પદ લાગતા વર્તનનું રહસ્ય હું કેટલેક અંશે સમજી શકું છું. એમને કદાચ કોઇ સારા ન માને કે ન કહે, અથવા એમને માટે કોઈ ખરાબ અભિપ્રાય દર્શાવે તો એમને ઘણું જ દુઃખ થતું હશે; અને એટલે જ આપણે કોઈને ખરાબ કહી નહિ વગોવીએ તો લોકો પણ આપણને દુઃખ નહિ દે એવી આશાથી બધા જોડે સહમત થવાનો અને કોઈનાં દિલ ન દુભવવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો હોવો જોઇએ.

અપ્પા અથવા મારો પેલો મિત્ર એ બે આત્યંતિક નમૂનાઓ છે, એટલે હું એ બંને વચ્ચેનો સુવર્ણમધ્ય સાધવાનો પ્રયત્ન કરૂં છું. મારા મનથી મેં એટલું સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે મને કોઇ સારો કહે તો મને આનંદ થાય છે, અને ખરાબ કહે તો દુઃખ થાય છે; એટલે બને ત્યાં સુધી કોઈને ખરાબ કહેવા નહિ અને એવી રીતે આપણી જાતને ખરાબ કહીને આપણા જીવનની અમુક ક્ષણો દુઃખી કરનારા શત્રુ પેદા કરવા નહિ. હા; જો કઠોરતાથી મતભેદ પ્રદર્શિત કરવાથી કોઈનું ભલું થતું હોય અથવા કટુ સત્ય સ્પષ્ટતાથી ન બોલવાથી દુનિયાનું મોટું નુકસાન થવાનું હોય તો જ કોઇનું મન દુભવવા હું પ્રેરાઉં છું. અને આટલું કર્યા પછી પણ કોઈ મારી જોડે શત્રુત્વ જ કરવા માંડે તો બધી શક્તિઓ એકઠી કરી તેનો સામનો કરવામાં અને મારાથી બની શકે તો એને ધૂળ ચાટતો કરી વિજયોત્સાહનો આનંદ માણવામાં હું જરાય આનાકાની નહિ કરૂં!

પણ મારી આ ફિલસૂફી જ્યારે હું મારા મિત્રોને સમજાવું છું ત્યારે કેટલાક મને ચીડવવા કહે છે, 'કેવું વિશાળ છે તારૂં મન? ચોક્કસ આગળ જતાં તું મહાત્મા થવાનો!'

મારો જવાબ હમેશાં તૈયાર જ હોય છે: 'મારી આ ફિલસૂફીમાં નથી મોટાઈ કે નથી મનની વિશાળતા. એમાં તો મારો ખુલ્લેખુલ્લો સ્વાર્થ જ છે. નાહક શત્રુઓ ઊભા કરી આપણા જીવનની થોડીક ક્ષણ શા માટે દુઃખી કરવી?'

વસન્ત જોષી

બૉમ્બથી બચવાના ઉપાય

જુદી જુદી જાતના બૉમ્બ અને તેમની વિધ્વંસનશક્તિ વિષેની માહિતી ગયા અંકમાં આવી. સાધારણરીતે મોટાં શહેરો પર હાઇ એક્સ્પ્લોઝિવ મીડિયમ કેસ બૉમ્બ ફેંકવામાં આવતા નથી, કારણકે તે બહુ ખર્ચાળ છે. વળી તેનું વજન ઘણું હોઇ તે વિમાનમાં સહેલાઇથી લઇ જઈ શકાતા નથી; માટે જ મોટાં શહેરો ઉપર ફ્રૅગ્મેન્ટરી બૉમ્બ જેવા નાના બૉમ્બ જ ફેંકવામાં આવે છે.

હવે બૉમ્બહલ્લા વેળા રક્ષણ માટે શું કરી શકાય તે વિચારીએ.

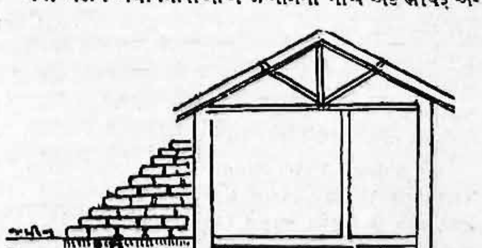
બહુ જ ઊંચાં અને મહેલ જેવાં ભવ્ય મકાનો આજના વિમાનયુગમાં ઉપયોગનાં નથી એ તો દેખીતું છે. જમીન નીચે તૈયાર કરેલાં દર જેવાં આશ્રયસ્થાન (શેલ્ટર્સ) જ રક્ષણ કરી શકે છે. પણ માણસ કંઇ ઉંદરની માફક ચોવીસે કલાક દરમાં ન રહી શકે. તેથી ઘર, કારખાનાં, રમતગમતનાં મેદાનો, બાગબગીચા, થીએટરો, ધોરી રસ્તાઓ એ બધાંની નજીક શેલ્ટર્સ કરવાની જરૂર છે, જેથી રોજિંદો વ્યવહાર ચાલુ રહી શકે ને હલ્લા વખતે તેમાં દોડી જઇ આશ્રય લઇ શકાય.

સાર્વજનિક સ્થળોમાં બંધાવેલાં શેલ્ટર્સ બહુ મોટાં હોવાં જોઇએ. વળી તેમાં કેટલો વખત રહેવું પડશે તે નક્કી ન હોવાથી તેમાં શુદ્ધ હવા, પીવાનું પાણી વગેરેની સગવડ તેમજ સંડાસની વ્યવસ્થા પણ કરવી જોઇએ. ખાનગી ઘર પાસેનાં શેલ્ટર તો, ઘરનાં બધાં માણસોને બેસવાની જગ્યા મળી શકે તેટલાં જ મોટાં હોય તોપણ બસ છે. અહીં તો આપણે ઘરમાં અથવા તો ઘરની નજીકમાં બાંધવામાં આવતાં શેલ્ટરની જ ચર્ચા કરીશું.

ઘરગથ્થુ શેલ્ટર માટે સારામાં સારી જગ્યા ભોંયરૂં છે. પણ જૂની પદ્ધતિથી બાંધેલાં ભોંયરાં નકામાં થઇ પડે છે. કારણકે કદાચ ઉપરની ઈમારત જમીનદોસ્ત થઇ જાય તોપણ ભોંયરાનો ઉપલો ભાગ પડે નહિ તેટલો મજબૂત હોવો જોઇએ. વળી ભોંયરામાં ઝડપથી જઈ શકાય તેટલા માટે ઘરની બહાર ન જતાં અંદરથી જ જવાનો માર્ગ હોવો જોઇએ. ખુલ્લા મેદાનમાંના શેલ્ટરની દીવાલને આજુબાજુ પડતા બૉમ્બની કણીઓની ભીતિ હોય છે તે ભોંયરાને હોતી નથી. ભોંયરૂં જૂની પદ્ધતિનું હોય તો રીઈન્ફોર્સ્ડ કૉંક્રીટની દીવાલો અને ગર્ડર મૂકીને તેનો ઉપલો ભાગ મજબૂત કરવો જોઇએ.

નવાં મકાન બંધાવનારાઓએ જમીનની નીચે એક ભોંયરૂં અવશ્ય બંધાવવું જ જોઇએ. ભોંયરાનો બીજો પણ એક લાભ છે. બૉમ્બ ફાટવાથી હવાનું દબાણ પહેલાં એકાએક વધીને પછી તદ્દન ઓછું થઇ જાય છે અને તેને પરિણામે બહારની દીવાલો પડી જવાનો ભય રહે છે. પણ ભોંયરાની બહારની બાજુ તો જમીન નીચેની માટીથી રક્ષિત હોય છે તેથી તેની બાજુઓને કંઈ પણ ભય રહેતો નથી. ભોંયરૂં મકાનના મધ્ય ભાગ નીચે જ રાખવું એ વધારે સહીસલામતીભરેલું છે. પાણીની ટાંકી નીચે અથવા કોઈ પણ વજનદાર ભાગ નીચે ભોંયરૂં ન હોવું જોઇએ. હવા તથા પ્રકાશ માટે એકથી દોઢ ઇંચ જાડાં પોલાદનાં બારણાં રાખી શકાય. બૉમ્બની અસરથી કાચ ફૂટી જઈ અંદરના માણસોને ઇજા ન પહોંચાડે માટે બારણાં વાયરગ્લાસનાં રાખવાં. વાયરગ્લાસ તૈયાર કરતી વખતે તેમાં લોખંડના તારની જાળી બેસાડેલી હોય છે જેથી કાચ ફૂટે તોપણ જાળીને લીધે તેના કટકા જ્યાં ને ત્યાં જ લટકતા રહે છે; છૂટા પડી પસરતા નથી. ભોંયરાના પ્રવેશદ્વારમાં અને બારીઓમાં, ઝેરી વાયુથી રક્ષણ કરવા માટે ખાસ તૈયાર કરવામાં આવતી જાળી બેસાડવી જોઇએ. તે વ્યવસ્થા ન થઈ શકે તો અંદરના પ્રત્યેક માણસ પાસે ગૅસ–માસ્ક હોવો જોઇએ. કદાચ ઉપરની ઈમારત ભોંયરા પર પડે અને દાદર તૂટી જાય, અથવા કોઈ પણ કારણને લીધે દાદરનું બારણું ઉઘાડવાનું અશક્ય બને, તો બહાર નીકળવા માટે બીજો એક ચોર દરવાજો રાખવો અને તેમાંથી કણીઓ અંદર ન આવી શકે તેની ગોઠવણ રાખવી.

બારીઓ બિલકુલ ન હોય અને પ્રકાશ માટે વીજળીના દીવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હોય, તો માણસ દીઠ આશરે સો ઘનફૂટ જગ્યા જોઇએ; એટલે તેમાં છ કલાક બેસી શકાય. દાખલા તરીકે ૧૦×૬ ફૂટ અને ૮ ફૂટ ઊંચું ભોંયરૂં હોય તો અંદરની જગ્યા ૪૮૦ ઘનફૂટ થાય. તેમાં પાંચ માણસ રહી શકે. જો એકાદ બારીની અંદર ફિલ્ટર બેસાડીને અંદરની બાજુએ ફિલ્ટરમાંથી હવા શોષી લેવા માટે વીજળીનો પંખો (ભોંયરામાં) રાખવામાં આવ્યો હોય તો માણસ દીઠ ૫ થી ૬ ચોરસ ફૂટ જગ્યા જોઈએ; એટલેકે ઉપરની જગ્યામાં ૧૦ માણસ રહી શકે. ભોંયરૂં જેમ ઓછું પહોળું તેમ સારૂં. ૧૦×૮ ફૂટ કરતાં ૧૪×૫॥ ફૂટનું સારૂં. તેના કરતાં ૧૬×૫ ફૂટનું અને તેના કરતાં પણ ૧૮×૪॥ ફૂટનું વધારે સારૂં. ઝેરી બૉમ્બ ફેંકવામાં આવે તો યે જમીન-

આકૃતિ (૧)

આકૃતિ (૨)

ની સપાટીથી ૨૫-૩૦ ફૂટ ઊંચાઇએ હવા શુદ્ધ હોય છે; એટલે ભોંયરાના ઉપલા ભાગમાંથી ૨૫-૩૦ ફૂટ ઊંચી નળી ઊભી કરી ઉપરની હવા અંદર લાવવાની યોજના કરી હોય તો ફિલ્ટર કે પંખાની જરૂર રહેતી નથી. પણ આવી નળી બૉમ્બહલ્લા વખતે ટકવી મુશ્કેલ છે. ભોંયરામાં ભેજ ન આવે, દુર્ગંધ ન આવે અને બહારથી પાણી અંદર ન પેસે તે માટે વ્યવસ્થા કરવી જરૂરી છે.

જેમણે નવાં મકાનો બંધાવવાનાં હોય તેમણે યોગ્ય ઠેકાણે ભોંયરાની યોજના કરવી જરૂરની છે; પરંતુ ઘરની દીવાલો હમેશ મુજબ પત્થરની કે ઇંટની બંધાવીને માળ ઉપર માળ ચડાવીને વજન વધારવાને બદલે ઠેકઠેકાણે પોલાદના થાંભલા અને ગર્ડર ઊભા કરી તેનું, અથવા તો રીઈન્ફોર્સ્ડ કૉંક્રીટના થાંભલા અને ગર્ડરનું, ચોકઠું બનાવરાવી વચ્ચે સામાન્યરીતે થાય છે તેમ પથ્થર તથા ઇંટનું ચણતરકામ થવું જોઇએ. આથી ઉપરનો બધો ભાર થાંભલા પર જ આવે અને બૉમ્બથી એકાદ ભીંત પડે કે મકાનનું ચોકઠું જરા નમી પડે તોપણ ઉપરનો બધો ભાર ઇમારતને ઈજા કરી શકે નહિ. આપણામાં, લાકડાનું ચોકઠું બનાવરાવી તેમાં દીવાલો બાંધવાની જે જૂની પદ્ધતિ છે તેના જેવી જ આ યોજના છે. ફક્ત લાકડકામને બદલે પોલાદી ગર્ડર અથવા રીઈન્ફોર્સ્ડ કૉંક્રીટ વાપરવામાં આવે છે તેટલો જ ફેર છે.

રેણાકના ઘરમાં જૂની પદ્ધતિથી બાંધેલું ભોંયરૂં હોય તો તેને બૉમ્બહલ્લાથી સુરક્ષિત બનાવવા માટે શા શા ફેરફાર કરવા જોઇએ તે આકૃતિ ૧માં બતાવવામાં આવ્યું છે. ઉપરનો મજલો અથવા તો છાપરૂં ગબડી પડે તો તેનું વજન ઝીલી રાખવા જેટલી મજબૂત પહેલાંની દીવાલો નહોતી તેથી રીઈન્ફોર્સ્ડ કૉંક્રીટની દીવાલો તેને જોડીને ઊભી કરવામાં આવી છે. પછી પહેલા છાપરા નીચે ગર્ડર બેસાડી તેના પર રીઈન્ફોર્સ્ડ કૉંક્રીટ ઢાળવામાં આવેલ છે. દાદર ઊતરી ભોંયરામાં આવવાના દ્વારમાં ઝેરી વાયુ પ્રતિબંધક જાળી (ફિલ્ટર) ગોઠવવામાં આવેલ છે. જરૂર પડે તો છટકી જવા માટે બહારની બાજુએ એક ચોર દરવાજો રાખવામાં આવેલો છે અને ઉપર ચડીને બહાર નીકળી જવા માટે સીડી રાખવામાં આવેલી છે. આ દરવાજાનો અને સીડીનો બૉમ્બથી બચાવ કરવા માટે બન્ને બાજુએ અને મથાળે રેતીના કોથળા મૂકવામાં આવ્યા છે. તળિયેથી ભેજ ન આવે માટે નીચે જાડી કૉંક્રીટ ભરેલી છે. સંકટ સમયે જતા રહેવા માટે ભોંયરામાંથી સીડી તરફ જવા માટે જે નાનો દરવાજો મૂકેલો છે તેનું બારણું જાડા પોલાદી પતરાનું હોય છે, અથવા તો ઝેરી વાયુપ્રતિબંધક ફિલ્ટરની વ્યવસ્થા ત્યાં કરેલી હોય છે.

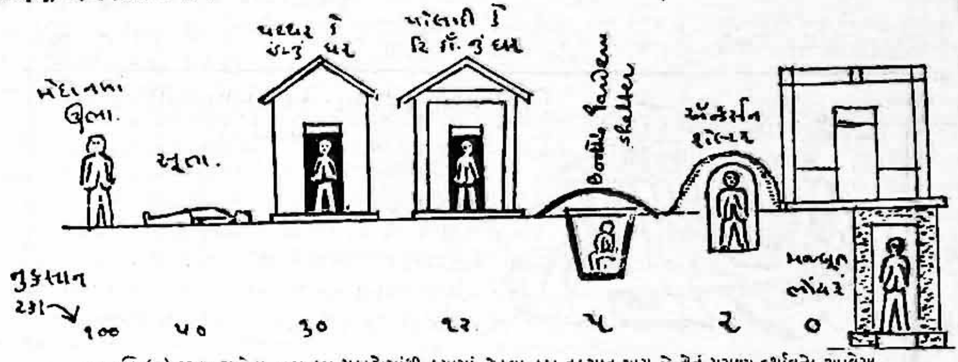
રેણાકના મકાનમાં ભોંયરૂં ન હોય તો બહારની બાજુએ ઘરને અડીને જમીન પર એકાદ નાની મજબૂત ઓરડી કેમ બનાવવી તે આકૃતિ (૨)માં બતાવવામાં આવ્યું છે. ઘરની નજીકની જમીનમાં શુમારે સાડા ત્રણ ફૂટ લાંબો અને મકાનના પાયા જેટલો ઊંડો એક ખાડો ખોદવો. તેની આગળ સાડા ચાર ફૂટની જગ્યા છોડી શુમારે ૫ ફૂટ લાંબો અને ૯ ફૂટ ઊંડો ખાડો ખોદવો. ઓરડી ૪॥ ફૂટ લાંબી અને ૧૦ ફૂટ પહોળી જોઇતી હોય તો તેટલી જગ્યા વચ્ચે છોડી બંને બાજુએ એવા જ ૫ ફૂટ લાંબા અને ૯ ફૂટ ઊંડા ખાડા ખોદવા. આ બધામાં જમીન સુધી કૉંક્રીટ ભરવી. ત્યાર પછી ઓરડી જેટલી જગ્યા વચ્ચે ખાલી રહેવા દઈ ચારે બાજુએ ૪॥ ઇંચ લાંબું ઇંટનું અને રેતી સીમેન્ટનું વાટાકામ કરાવવું અને તે ચારે બાજુએ એકેક ફૂટ થાય એટલે તેની આજુબાજુ આકૃતિમાં જણાવ્યા મુજબ કૉંક્રીટ ભરવી. આ પ્રમાણે જમીનની અંદર છ ફૂટનું કામ થાય એટલે ઉપર એક વાટાકામ જેટલી જ જાડી કમાન ગોઠવી દેવી અને તેને મથાળે બીજો બે ફૂટ જાડો કૉંક્રીટનો થર કરવો. ત્યાર પછી એક બાજુએ દોઢ ફૂટ અને બીજી એટલે કે ઘરની બાજુએ છ ફૂટ જાડી રીઈન્ફોર્સ્ડ કૉંક્રીટ ભરવી, અને તે પર ઓરડીની ત્રણે બાજુએ રેતીના કોથળા મૂકવા. જરૂર પ્રમાણે તળિયે ૪॥ ઇંચ કૉંક્રીટ અને તે પર લાદી પાથરવી. અલબત્ત, ઘરની ભીંતમાંથી ઓરડીમાં જવા માટે એક દરવાજો અને જમીન પર ઊતરવા માટે પગથિયાંની વ્યવસ્થા કરવી. આ પ્રમાણેની ઓરડી બનાવવાથી તેના પર કદાચ પાંચસો કે હજાર પૌંડનો બૉમ્બ પડે અથવા તો તેના પર ઘર ગબડી પડે તોપણ અંદરનાં માણસોને જરાપણ ઈજા પહોંચતી નથી. અંદરની બાજુએ ઇંટનું કામ કર્યું હોઈ કૉંક્રીટ ભરવાનું કામ સહેલું બને છે. આવું જ કામ બહારની બાજુએ કરી બંને વચ્ચે કૉંક્રીટ ભરી હોય તો વધુ સુગમતા થાય છે.

હવે મકાનની આજુબાજુના કૉમ્પાઉન્ડમાં જમીનની નીચે ભોંયરૂં કેમ તૈયાર કરવું તેનો વિચાર કરીએ. જમીનની નીચે ભોંયરૂં બનાવવામાં બે બાબત તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. (૧) વરસાદને લીધે, અથવા તો બૉમ્બની અસરથી નળ ફાટી જાય છે તેને લીધે, ભોંયરામાં પાણી પેસી જાય તો પ્રલયકાળ જેવી સ્થિતિ થાય. (૨) ભોંયરામાં જવા માટેનું બારણું, માણસ સહેલાઈથી અંદર જઇ શકે તેવું અને બૉમ્બની કણીઓથી સુરક્ષિત હોવું જોઇએ.

ઘણી જુદીજુદી કંપનીઓએ તૈયાર કરેલા (ભોંયરાના) છૂટા ભાગ (Spare parts) વેચાતા મળે છે. તે એકત્ર કરી, જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં શેલ્ટર મૂકી ઉપર માટીનો થર પાથરી દઇએ એટલે બસ. આવા શેલ્ટર્સમાં 'બાગમાંનો શેલ્ટર' (Booth's Garden Shelter) ઉલ્લેખનીય છે. જમીનમાં દસબાર ફૂટ ઊંડો ખાડો ખોદી તેમાં પહેલાં લોખંડી ગર્ડર અને ઍંગલ આયર્નનું ચોકઠું બેસાડી તે પર મજબૂત પતરાં બોલ્ટથી જડી દેવાં. પતરાં ઉપર સીમેન્ટ કૉંક્રીટનો થર પાથરી તે પર ત્રણચાર ફૂટ જાડો માટીનો થર કરવાથી શેલ્ટર તૈયાર થઈ જાય છે જુઓ આકૃતિ (૩)માંનો ભાગ.

આટલી જ સહેલાઇથી કૉંક્રીટના નળનો શેલ્ટર તૈયાર કરી શકાય. છથી સાત ફૂટ વ્યાસના છ ફૂટ લંબાઇના રીઈન્ફોર્સ્ડ કૉંક્રીટના નળ મળે છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ હ્યુમ પાઈપ કંપની આવા નળ બનાવીને વેચે છે. જમીનમાં બારતેર ફૂટ ઊંડો ખાડો ખોદી તેમાં બે કે વધારે નળ એકત્ર કરી, જેટલી જરૂર હોય તેટલી લંબાઇનો શેલ્ટર બનાવી શકાય છે. નળની ઉપર દોઢ બે ફૂટ કૉંક્રીટનો થર અને તેની ઉપર છ ફૂટ માટીનો થર કરવાથી સારીરીતે રક્ષણ થઇ શકે છે. નળના એક અથવા બન્ને મુખ આગળ કૉંક્રીટના પડદા મૂકી તેમાં પોલાદી બારણાં મૂકી શકાય છે. બંને મુખ ઉઘાડાં રાખીએ તોપણ વાંધો નથી. ફક્ત મુખ પાસે, કણીઓનો પ્રતિબંધ કરવા માટે, પડદા જેવી ભીંત તૈયાર કરવી જોઇએ. અંદર જતી વખતે દરેક જણે પોતપોતાનો ગૅસમાસ્ક પાસે રાખી લેવો જોઇએ. આ જાતનો શેલ્ટર ઘરની બહારની બાજુએ જમીનની નીચે ગોઠવીને તેનો ઉપયોગ ભોંયરા તરીકે થઈ શકે છે.

હવે જમીનની ઉપરના ભાગના શેલ્ટરનો વિચાર કરીએ. આ પ્રકારના શેલ્ટરમાં લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ જોતાં ઍન્ડર્સન શેલ્ટર પહેલે નંબરે આવે છે. (જુઓ આકૃતિ (૩)માં) ઇંગ્લંડમાં ૧૯૩૯-૪૦માં સાત કરોડ પૌંડને ખર્ચે છ મહિનામાં ૯ લાખ ઍન્ડર્સન શેલ્ટર્સ તૈયાર કરી પંચાવન લાખ લોકોના રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. જે કુટુંબની વાર્ષિક આવક ૨૫૦ પૌંડથી ઓછી હોય તે કુટુંબને આ શેલ્ટર મફત આપવામાં આવ્યો છે; અને પચાસ કરતાં વધારે મજૂર જે સ્થળે કામ કરતા હોય તેવાં કારખાનાંઓએ પોતપોતાના મજૂરો માટે શેલ્ટર્સની વ્યવસ્થા કરવી જ જોઇએ એવો કાયદો કર્યો.

આકૃતિ (૩) રક્ષણ માટેના જુદાજુદા પ્રકારોમાંથી કયામાં કેટલા ટકા નુકસાન થાય છે તેનું પ્રમાણ દર્શાવતો આલેખ

ઍન્ડર્સન શેલ્ટર ઘરથી પંદરવીસ ફૂટ દૂર ત્રણ ફૂટ ઊંડો ખાડો ખોદી તેમાં ગોઠવવામાં આવે છે. તે મજબૂત પતરાંનો હોય છે. તેની લંબાઇ સાડા છ ફૂટ, પહોળાઇ સાડા ચાર ફૂટ અને ઊંચાઇ છ ફૂટ હોય છે. તેનું વજન ૮ હંડ્રેડવેટ હોય છે અને તેમાં ૪ થી ૬ માણસો બેસી શકે છે. વધુ માણસનો સમાવેશ કરવો હોય તો બે શેલ્ટરને જોડી ચારેક માણસ વધુ સમાઈ શકે છે. ચૅનલ આયર્નનાં જાડાં મજબૂત પતરાં બેસાડી છૂટા ભાગ બોલ્ટથી જોડી કમાન જેવા આકારનો શેલ્ટર ઘેર બેઠાં ગોઠવી શકાય છે. ખોદેલી માટી, ઉપર પાથરવામાં કામ આવે છે. એક કે બે મજલાનું ઘર હોય તો ઘરની ઊંચાઈ જેટલે દૂર શેલ્ટર ગોઠવવો જોઇએ. આ અંતર પંદર ફૂટથી વધારે હોય તો પ્રવેશદ્વાર પાસે કાચી ઈંટની અગર માટીની દીવાલ બાંધી કણીઓથી દ્વારનું રક્ષણ કરવું જરૂરનું છે. અંદર ઇંટની કે કૉંક્રિટની જમીન બનાવવી. ઇંગ્લંડમાં આવા છ માણસ માટેના શેલ્ટરના આઠ પૌંડ બેસે છે. પરંતુ મુકરર જગાએ લાવીને ગોઠવવો, ફરસબંધી, છત, આગળની ભીંત રેતીની ગુણો વગેરે મળીને કુલ ખર્ચ ૧૯ પૌંડ થાય છે. આવા ઘણી જાતના શેલ્ટર્સ મળી શકે છે. પણ બધામાં તત્ત્વ એક જ છે.

ઝેરી વાયુથી રક્ષણ કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. ભોંયરામાં બારી હોય તો તેને ફક્ત પોલાદી બારણાં રાખ્યાથી કામ સરતું નથી. પણ બાજુની સપાટીઓમાં લાંપી પૂરીને તેની તીરાડો બંધ કરવી જોઇએ. દીવાલમાં બારીક ચીરા પડ્યા હોય તો સીમેન્ટથી તે બંધ કરવા જોઇએ. ખાસ કરીને બહાર વાયુ હોય અને બંધ ભોંયરામાં બહારથી કોઈ માણસને અંદર દાખલ કરવું હોય ત્યારે બારણું ઉઘાડવું પડે છે, અને તેમ કરવામાં જોખમ છે. માટે જ ભોંયરાનું પ્રવેશદ્વાર અને સીડીનું દ્વાર એ બે વચ્ચે એકાદ માણસ ઊભો રહી શકે તેવી એક ઓરડી રાખવામાં આવે છે. તેમાં એક વખતે એક જ માણસને દાખલ કરી સીડીનું દ્વાર બંધ કરી દેવામાં આવે છે; પછી ભોંયરાનું પ્રવેશદ્વાર ઉઘાડી માણસને અંદર લઈ લઇને તે બંધ કરી દીધા પછી જ બીજા માણસને સીડીના દ્વારેથી દાખલ કરવામાં આવે છે. આવી ઓરડીને 'ઍર લૉક' કહે છે.

પ્રજ્વલક બૉમ્બથી રક્ષણ કરવા માટે ઘર ઉપર અગાસી હોવી જોઇએ. તેના પર એકાદ ઇંચ જાડો ઍસ્ફાલ્ટનો થર હોવો જોઇએ. નળિયાંવાળું છાપરૂં હોય તો છાપરાની નીચેના મેડા પર લાકડાં છાણાં વગેરે સહેલાઈથી સળગી ઊઠે તેવા પદાર્થ રાખવા નહિ. છાપરાના લાકડકામને ફાયરપ્રુફ પેઇન્ટના એકાદ બે હાથ મારવા. ટૂંકમાં એકાએક આગ ન લાગે એવી વ્યવસ્થા કરવી.

... રક્ષણ માટે જે જુદા જુદા પ્રકાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે પૈકી કયા પ્રકારમાં કેટલું રક્ષણ થાય છે તેનું પ્રમાણ આકૃતિ (૩)માં બતાવવામાં આવ્યું છે.

(પ્રા૦ ર. શ્રી. દેશપાંડેના લેખને આધારે) **કેશવલાલ કા. જાની**

તાપણું • • • • (અનુસંધાન પાછળના પાન ૪૩થી)

મગન: દાદી ને દાદા કામે જશેને, એટલે પગાર લઇ આવશે.

કાનો: પણ દાદા-દાદી આટલું બધું રોતાં'તાં કેમ? આજ તો એમણે ખાધું પણ નંઇ!

મણિ: તી અમે ય કયાં ખાધું છે? એકલા તેજ જોંહટયું છે!

કાનો: ભૂખ લાગે તી ખાય નંઇ? એમાં ધખછ શેની?

તાપણું સળગતું હતું. ઓસરીમાં બેઠેલા બે વૃદ્ધ આકારો બાળકોની આ વાતો સાંભળતા હતા. એમનાં વૃદ્ધ શરીર કંપી રહ્યાં હતાં. એમની નિસ્તેજ આંખમાંથી પાણી ટપકતાં હતાં. એ હતાં બાળકોનાં દાદા-દાદી.

તાપણું સળગતું હતું. ટાઢ પણ વધવા લાગી હતી. 'હાલો હવે સૂઈ જાવ' એવી દાદાની બૂમની વાટ જોતાં બાળકો તાપણા આગળ બેઠાં હતાં. વાતો થતી'તી, બંધ રહેતી'તી અને પાછી આગળ વધતી'તી. એવામાં થોડી વારની સંપૂર્ણ શાંતિનો અચાનક ભંગ કરી કાનો બોલી ઊઠયો: 'હું તો મોટો થઈશને તૈંયે મારામારીની નોકરી કરવા નંઈ જાઉં. મરવા કોણ જાય, હેં?'

મણિ: પણ લશ્કરમાં જાઇ તો દસ ને બાર ને પંદર ને પચીસ ને એટલા એટલા રૂપિયા મળે.

મગન: એટલા તો રામજી બાપા પણ સાથીને દીએ છે. ન્યાં નોકરી નો કરીએ? મરવાનું ય નંઈ ને કાંઇ નંઇ. ભાલા યે નો વાગે, બંદુક પણ નો વાગે ને લોહી પણ નો નીકળે.

મણિ: તંઇ આટલા બધા માણસો મારામારી કરવા કેમ જાય છે? આપણા બાપાની હારૈહારૈં ઓલા ફતેસંગભાઇ ને વનરાજભાઇ પણ ગ્યા'તા ને!

મગન: ઈ તો દેશને માટે લડવા જાવું પડે. નકર છે ને તી, દુશ્મન આપણાં ગામમાં આવી આપણાં ઘર ને ખેતર ને બધું ય લૂંટી લ્યે.

કાનો: લૂંટી લ્યે તો ભલેને લૂંટી લ્યે! પણ બાપા તો મરી નો જાયને?

તાપણું સળગતું હતું અને છેલ્લા દસકામાં નહોતું બન્યું એવું કંઇક બન્યું. ઓસરીમાં બેઠેલા વૃદ્ધે વૃદ્ધાનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇ માયાળુતાથી દબાવ્યો. જાણેકે પોતાના અંતરની જ વાત નાનો કાનો બોલી ગયો હોય એવી નજરે એમણે એકબીજા સામે જોયું.

તાપણું સળગતું હતું: એક બાળકોની વચ્ચે અને બીજું દાદા અને દાદીનાં હૈયાંમાં. એક તાપણાની ગરમી બાળકોને હૂંફ આપતી હતી; બીજા તાપણાના રાતાચોળ અંગારા બે વૃદ્ધ અંતરમાં ડામ દેતા હતા.

ચંદુલાલ પટેલ

હિંદી ખેડૂતની દુર્દશા · તેનાં કારણ અને નિવારણ

(ચિત્રદર્શન)

હિંદનો ખેડુત ખેતરના નાના ભાગ કરી દીકરાઓને વહેંચી આપે છે. જમીન, ઢોર, ઘર, ઝાડ, બધાંના તે ભાગ કરે છે, (જુઓ ડાબી બાજુનું ચિત્ર) અને એમ કરીને સંઘબળ ઓછું કરે છે. પછી એકલો માણસ પોતાના ખેતરમાં બધું કામ કરી શકતો નથી અને છુટાછુટા ટુકડામાંથી જે કાંઇ નજીવી આવક તેને થાય છે તે ખેતીખર્ચ, વ્યાજ ને કરવેરામાં તણાઇ જાય છે. (જુઓ નીચેનું ચિત્ર) અંતે આ દાલાપાથી કંટાળીને તે ખેતર વેચી માલિકમાંથી મજૂર બને છે. જ્યારે રશિયામાં અનેક ખેડૂતોએ ભેગા મળી એંશીસાથે પચાસ માઇલના ચોરસ વિસ્તારનાં વિશાળ ખેતરો બનાવ્યાં છે (ઉપલું ચિત્ર) અને દસ વર્ષમાં તેનો પાક અનેકગણો વધ્યો છે. હિંદનો ખેડૂત તેનો દાખલો લઇ એકસંપીથી સંયુક્ત ખેતી ન કરી શકે? ડાબી બાજુના ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ચાર એકરની છુટી જમીનના નાનકડા ટુકડામાંથી એક ખેડૂત વાર્ષિક ઉત્પન્ન માત્ર ૨૦૦ રૂપિયા જ કરી શકે છે, અને તેમાં પણ માણસને અંતે તો કંગાલિયત જ રહે છે; જ્યારે ૧૦૦ એકર જમીન ઉપર જો ચાર ખેડૂત કુટુંબો એકસંપીથી સંયુક્તરીતે કામ કરે અને ખાતર, પાણી તથા સામાન પાછળ લગભગ ૫૦૦ જેટલા રૂપિયાનો ખર્ચ કરે અને બુદ્ધિ તથા ગણત્રી વાપરે તો વાર્ષિક ઉત્પન્ન રૂ. ૫૩૩૩ આવે એવી નિષ્ણાતોએ ગણત્રી કાઢી છે. (એમ. મસાણી કૃત 'અવર ઇન્ડિયા' નામના પુસ્તકમાંની ચિત્રસામગ્રી અને લેખસામગ્રી ઉપરથી)

('OUR INDIA') M·MASANI

('OUR INDIA') M·MASANI

(પ્રતીક્ષા)

મધુકરી

કોઇ રમે છાણુ ને પૂળે,
કોઈ રમે રંગ કેશૂડે,
રમેરમે ગોબરે ગીત, રીઝવી ચિત્ત, કર્મના કોળી,
એ ગલગલિયાં ને ગેલ, સર્વને સ્હેલ ન્હોય આ હોળી!
કોકિલના કલરવ કૉલે,
આગાંત્રતી ફૂલના મ્હૅાલે,
આ વસંત સરખી વસંત જેની રટણામાં રગદોળી
તે યુગલક્ષ્મી સાકાર, સત્યનો સાર આપણે દ્વાર, દીપતી હોળી!

—રમણિક અરાલવાળા

કાકાસાહેબ ધારપ—ન્યાસાલૅન્ડનો હીરો

અત્યંત રૂઆબદ઼ર ચહેરો, પૂરી ઊંચાઈ, સશક્ત શરીર, શુભ્ર ગૌર રંગ, માંજરી આંખો, છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનાં પરંતુ અત્યંત સ્વચ્છ કપડાં ને રહેણીમાં ચોક્કસાઇ તથા વ્યવસ્થિતપણું જોઇને ઘણા લોકો તેમને યુરોપિયન સમજી લેતા. દેખાવમાં જેટલી રૂઆબદાર એટલી જ બોલવાચાલવામાં પ્રેમળ ને નમ્ર એ વ્યક્તિ તે કાકાસાહેબ ધારપ. પ્રસિદ્ધિનો મોહ એમને ન હોવાથી હિન્દુસ્તાન તો શું પણ એમનો મહારાષ્ટ્ર પણ એમનાથી મોટે ભાગે અપરિચિત છે.

ઇ. ૧૯૦૦ની વાત પ્રીવિયસમાં ત્રણ વખત નાપાસ થએલા અને ઘરની સ્થિતિ ગરીબ તેથી કંટાળીને પુણા બહાર ક્યાંક નોકરી મેળવવા ઉત્સુક મુકુંદરાવ મુંબાઈ જવા નીકળ્યા. ઘેર વિધવા માતા, બેચાર નાના ભાઇઓ, નઠોર દારિદ્રય અને તેમાં પાછી મોટી બહેન વિધવા. આ પરિસ્થિતિ પર એમને વિરાગ આવી ગયો. અને યોગાયોગ એવો થયો કે ઘરથી એ બહાર નીકળ્યા તે કદી પાછા ફર્યાં જ નહિ.

મુંબાઈમાં બેત્રણ દિવસ પછી સરદારગૃહમાં પોતાના એક મિત્રને મળવા એ ગયા ત્યાં એક પંજાબી ગૃહસ્થની નજર તેમના પર પડી. આ ગૃહસ્થ પહેલાં યુગાંડા રેલવેમાં નોકરી હતા. એણે મુકુંદરાવને જોઈ યુગાંડા રેલવે પર જવા તે ખુશી છે કે કેમ એ પૂછી જોયું. મુકુંદરાવ તો તૈયાર જ હતા. બેત્રણ દિવસ પછી ઊપડનારી સ્ટીમર કૅનૅડામાં સવાર થઈ પેલા પંજાબી ગૃહસ્થે આપેલા પત્ર સાથે તે આફ્રિકા તરફ રવાના થઇ ગયા. મિત્રો પાસેથી જેમતેમ પૈસા ઉધરાવીને એ ગએલા મોંબાસા ઊતર્યા ત્યારે ખીસામાં રોકડા આઠ આના હતા. તેમાંથી થોડીક મકાઈ ને શીંગદાણા લઇ એણે ભૂખ ભાંગી.

પણ હવે આગળ પેટ કેમ ભરવું? કાનમાં સોનાની વાળી હતી તે વેચવા એ નીકળ્યા. બેત્રણ ઠેકાણે બતાવી જોઈ, પણ સોનીઓએ ના પાડી. એક ઠેકાણે તો સોનીની બૈરીએ જવાબ આપ્યો, 'ચાલ ચાલ ભિખારડા! કોઇનો ચોરીનો માલ વેચવા આવ્યો છે?' પણ બીજે દિવસે એ વાળી વેચાઈ ગઇ ને આફ્રિકામાં પહેલવહેલું જ પેટપૂર ભોજન એ પામ્યા. પછી એ પૈસે એ નૈરોબી જવા નીકળ્યા. ત્યાં ડૉ. વિનોદ નામના એક મહારાષ્ટ્રીય ગૃહસ્થની સહાયથી એમને તાબડતોબ પચાસ રૂપિયાની નોકરી મળી ગઇ.

ઇ. ૧૯૦૪માં મુકુંદરાવ 'કિંગ્ઝ આફ્રિકન રાયફલ'ની બીજી બૅટલિયનમાં કારકૂન તરીકે કામ કરતા હતા ત્યારે એ બૅટલિયન ન્યાસાલૅંડમાં આવી અને એ જ ન્યાસાલૅંડમાંનો તેમનો પહેલો પ્રવેશ. ૭૦૦ માઇલ લંબાઈ ને ૨૦૦ માઈલ પહોળાઈના એ પ્રદેશમાં આજે પણ માત્ર ૧૪૦૦ હિંદી અને એટલા જ યુરોપિયનો વસે છે, તો આજથી ૩૫ વર્ષ પહેલાં તેની શી સ્થિતિ હશે તેની કલ્પના કરો.

ઈ. ૧૯૦૭માં આ બૅટલિયન પૂર્વ આફ્રિકા પાછી ગઈ. એ ત્રણ વર્ષમાં મુકુંદરાવે હોશિયાર કારકૂન તરીકે સારી નામના મેળવેલી, એટલે તરત તેમને એક સ્વિસ પેઢીના જર્મન મૅનેજર ડૉઇસે રોકી લીધા.

ડૉઈસ પાસે રહ્યા પછી બે વર્ષમાં જ કાકાસાહેબે (પછી આ જ નામથી મુકુંદરાવ મહારાષ્ટ્રીય મંડળમાં ઓળખાતા) નોકરી સાથોસાથ વેપારના શ્રીગણેશ માંડ્યા. ત્યાંના વેપાર અને હિંદુસ્તાનના વેપારમાં બહુ મોટો ફરક છે. ન્યાસાલૅંડમાં જેને સારા વેપારી થવું હોય તેણે ત્યાંના દેશી લોકોની મરજી ખૂબ જાળવવાની. એકાદ દુકાનદાર વિષે નેટિવ લોકોનો મત જરા પણ ઊતરતો થયો કે તેનું વેચાણ થોડા જ દિવસમાં શૂન્ય પર આવી જવાનું.

ડૉઈસની ફર્મમાં રહી કાકાસાહેબનું અંગ્રેજી જ્ઞાન ખૂબ વધી ગયું. બોલવુંચાલવું ને લખવું સઘળું અંગ્રેજીમાં જ થતું. વળી વાંચવાનો પણ એમને ખૂબ શૉખ હોઇ એથી પણ અંગ્રેજી જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામ્યું અને મુંબાઈનાં વર્તમાનપત્રોમાં એ અંગ્રેજી લેખો પણ લખવા માંડ્યા. વાચનનો આ વ્યાસંગ છેવટ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. તેમની ઑફિસના ટેબલ પર 'લંડન ટાઈમ્સ', 'ડેઇલી ટેલિગ્રાફ' 'મૅંચેસ્ટર ગાર્ડીઅન' વગેરે વર્તમાનપત્રો અને 'ધ વર્લ્ડ રીવ્યૂ', 'જિઑગ્રાફિકલ મૅગેઝિન', 'સ્ટ્રૅન્ડ' ઇત્યાદિ માસિકોનો ઢગલો પડ્યો જ હોય.

૧૯૧૬ની આખરમાં ડૉઇસે પોતાના ધંધાની ઘણીખરી જવાબદારી કાકાસાહેબ પર નાખી દીધેલી. કાકાસાહેબે કર્તવ્યપરાયણતાપૂર્વક એ જવાબદારી સંભાળી લીધેલી. ન્યાસાલૅન્ડમાં વેપાર કરવા માટે જોઇતું સઘળું આવશ્યક જ્ઞાન એમણે મેળવી લીધેલું. દસ વર્ષના સહવાસથી યુરોપિયન, હિંદી અને નેટિવ લોકોના સ્વભાવથી એ

પૂર્ણ માહિતગાર થયા હતા, અને સુંદર અંગ્રેજી બોલનારા એકમેવ હિંદી તરીકે સરકારમાં એમની ખ્યાતિ હતી.

૧૯૧૭ની સાલમાં યુદ્ધ અંગે સરકારે ડૉઈસની પેઢી પોતાના કબજામાં લીધી, પરંતુ ૧૯૧૮ સુધી તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ કાકાસાહેબને જ સોંપ્યું. ૧૯૧૮ પછી થોડો વખત દૂધનો ધંધો ચલાવી ન્યાસાલૅન્ડની ઉત્તર બાજુએ જંગલમાં એમણે દુકાન નાખી. આ દુકાનમાંથી મેળવેલો હજારો રૂપિયાનો નફો ૧૯૨૧માં એમણે પોતાને ઘેર દેશમાં મોકલાવી આપેલો.

૧૯૨૨થી કાકાસાહેબનો ભાગ્યોદય શરૂ થયો. પોતાનો ધંધો એમણે ખૂબ વિસ્તારી મૂક્યો. પરંતુ લક્ષ્મીનો વરદ હાથ પડ્યા છતાં તે પોતાની ગરીબીના દિવસો ભૂલ્યા નહોતા. એમને ઘેર નોકરી વિનાના અનેકો મહિનાના મહિના પડ્યા રહેતા. ન્યાસાલૅંડમાં એવો એક પણ હિંદી માણસ નહિ હોય જે કાકાસાહેબના ઘેર ક્યારે ને ક્યારે જમ્યો કે રહ્યો ન હોય. મુસલમાન લોકોનો પણ એમણે એટલો પ્રેમ સંપાદન કરેલો કે એ લોકો કહેતા: 'દાદા તો હમારા પીર હય.'

અને સરકારનો પણ કાકાસાહેબ પર એટલો બધો પ્રેમ હતો કે કોઈ પણ કમિટી કરવાની આવી, હિંદી વિભાગ આવ્યો કે એમ. જી. ધારપનું નામ પહેલું હોય. પછી તે ટાઉન કાઉન્સિલની સભા હોય, રૉયલ કમિશન આગળ સાક્ષી આપવાની હોય, રૉબર્ટ બેલને ડિનર આપવાનું હોય કે યુદ્ધથી વધેલા ભાવો 'કંટ્રોલ' કરવાની સમિતિ હોય. ચીફ સેક્રેટરીથી માંડી પ્રૉવિન્શિયલ કમિશનર સુધીનાં સઘળાં તેમની સલાહ લેતાં. પરંતુ આવા પરાક્રમીનાં પરાક્રમોનું, એણે ભોગવેલાં અનન્વિત કષ્ટોનું અંતઃકરણપૂર્વક કૌતુક કરનારૂં પ્રેમળ માણસ—એટલે કે પત્ની તેમને મળી નહિ. આજીવન તે અવિવાહિત જ રહ્યા. વય હતી ત્યારે પરિસ્થિતિ નહોતી અને પરિસ્થિતિ હતી ત્યારે વય વીતી ગએલી!

આમ પત્નીનો સાથ ન હોતાં ઉદ્યોગ જ કાકાસાહેબને જીવન-સર્વસ્વ હતું. સાંજના સાતથી બીજા દિવસની સવાર સુધીમાં ઊંઘ ને વાચનમાંથી મળે એટલી જ એમની વિશ્રાંતિ. કોઈ આજારી હોય, કોઇનું ઑપરેશન કરાવવાનું હોય કે કોઇને ત્યાં પુત્રજન્મ થવાનો હોય એ સઘળાના ધામા કાકાસાહેબને ઘેર જ. ત્યાંની મહારાષ્ટ્રીય મંડળીને એ પિતૃસમાન પૂજ્ય ને આદરણીય થઈ રહેલા.

સતત કામગીરીને પરિણામે ઇ. ૧૯૩૬માં એમને મધુમેહનો રોગ લાગુ પડ્યો. એમને હિંદુસ્તાન પાછા ફરવાની ખૂબ ઈચ્છા હતી, પણ ધંધો એટલો બધો પથરાઈ ગયો હતો કે તે પાછા ન ફરી શક્યા. ઇ. ૧૯૩૯માં સરકારે એમને 'એમ.બી.ઇ.'ની પદવી આપી એમનું બહુમાન કર્યું ત્યારે તેમના ટેબલ પર સ્નેહીમિત્રોનાં અભિનંદનોના તારપત્રોનો આખો થોકડો એકઠો થએલો.

ન્યાસાલૅન્ડમાં કાકાસાહેબની ચાળીસ વખારો છે. તેમની ઇતર માલમત્તા હજારો પૌંડની થાય. પોતાના વ્યવસાયની દેખરેખ કરવા સારૂ મોટરમાં ફરતાં દર મહિને એક હજાર રૂપિયાનું તો એમને પેટ્રોલનું ખરચ થતું!

મધુમેહની બીમારી ચાલુ હતી ત્યાં પાછું ઍપેન્ડિસાઇટિસનું ઑપરેશન કરાવવાનું આવ્યું અને આમ રોગોથી જીર્ણ બની ઈ. ૧૯૩૯ના ડિસેમ્બરની ૧૭મી તારીખે એમણે જીવનલીલા સંકેલી લીધી. એમની પ્રેતયાત્રા સરકારી કચેરી નજીક આવતાં એમના શબને 'ગાર્ડ ઑફ ઑનર' અપાયું ને વાવટો 'હાફ માસ્ટ' કરવામાં આવ્યો, જે માન માત્ર ગવર્નરને જ મળે છે. ખીસામાં આઠ આના સાથે ઊતરેલા દરિદ્રી મુકુંદનો આ ઉજ્જ્વલ અંત હતો. (કિર્લોસ્કર)

જહાંગીર-નૂરજહાં

હિંદી ઇતિહાસ કમનસીબે કેટલી યે ખોટી હકીકતોથી ભરપૂર વાંચવા મળે છે. જોકે હવે તો વિદેશી ઇતિહાસકારોએ કરેલી ભૂલો પકડાતી જાય છે. દાખલા તરીકે કલકત્તાના કારાગ્રહની વિગતના જુઠાણા વિષે હવે કોઇને શંકા રહી નથી. આવી અનેક ગેરસમજૂતીઓ અને અસત્ય હકીકતોમાંની એક બાદશાહ જહાંગીરની જીવનકથામાં જડાઈ ગઈ છે. આપણે બધા ય માનતા આવ્યા છીએ કે અકબર બાદશાહની હયાતીમાં જ શાહજાદો સલીમ મહેરુન્નિસાના પ્રેમમાં પડ્યો હતો, પણ અકબરને આ વાત પસંદ ન હોવાથી એણે અલીકલીખાન સાથે મહેરુન્નિસાને પરણાવી દીધી. આ અલીકલીખાન એક બહાદુર ઈરાની ઉમરાવ હતો. ગાદીએ આવતાં જ જહાંગીરે એનું ખૂન કરાવી વિધવા મહેરુન્નિસા પાસે લગ્નની માગણી કરી. પહેલાં તો મહેરુન્નિસા ખૂબ ગુસ્સે થઇ, પણ પાછળથી નરમ બની હા પાડી.

પણ વધારે ઊંડા ઊતરી તથા મળતા પુરાવાઓની વ્યાજબી કિંમત આંકી કશા યે પૂર્વગ્રહ વિના જો ઇતિહાસકાર સત્ય શોધવા બેસે તો ઉપરની વિગત ખોટી માલૂમ પડે છે, કેમકે કોઇ પણ સમકાલીન લખાણમાં કે દફતરમાં આનો પુરાવો મળ્યો નથી. બલ્કે ઈકબાલનામા અને મઆસીર-ઈ-જહાંગીરી વગેરે તાત્કાલીન લખાણોમાંથી નીચેની હકીકત જાણવા મળે છે.

અકબરની ઠઠ્ઠાની લડાઇમાં અલીકલીખાને ઘણી જ બહાદુરી અને હોશિયારીથી બાદશાહનું મન જીતી લીધું અને ઇ.સ. ૧૫૯૪માં મનસબદારી મેળવી. ત્યાર પછી થોડા વખતમાં જ દરબારમાંના એક મોટા મનસબ મીરઝા ઘિયાસબેગની પુત્રી મહેરુન્નિસા સાથે એણે શાદી કરી. ઈ.સ. ૧૫૯૯માં શાહજાદા સલીમને મેવાડની કામગીરી પર મોકલવામાં આવ્યો હતો. લડાઇમાં ઘણી જ કુશળતાથી એણે સલીમને ખુશ કરી દીધો અને એક વાઘના શિકારમાં બહાદુરી બતાવી શેર અફઘાનનું બિરુદ મેળવવા તે ભાગ્યશાળી થયો.

આ પછી અકબર અને જહાંગીર વચ્ચે જે અણબનાવ થયો તેમાં શેર અફઘાને બાદશાહનો પક્ષ લેવાથી એનો સલીમ સાથેનો સંબંધ બગડ્યો હોવાનો સંભવ છે. પણ જહાંગીરે તો ગાદીએ આવતાં જ પોતાના વિરોધીઓને માફી બક્ષી અને શેર અફઘાનને બર્દવાનની જાગીર બક્ષી ત્યાં મોકલ્યો. તે વખતે બંગાળામાં કેટલાક અસંતુષ્ટ અફઘાનોનું જોર વધ્યું હતું અને શેર અફઘાનની વફાદારી માટે પણ દિલ્હીમાં શંકા ઉપસ્થિત થઇ. આથી એને સંતોષી, સમજાવી પાછો દિલ્હી લાવવાનું કામ કુતબુદીનને સોંપવામાં આવ્યું. આખરી ઉપાય તરીકે જરૂરી શિક્ષા કરવાની સત્તા પણ તેને આપવામાં આવી હતી. કોઇ રીતે જ્યારે શેર અફઘાન માન્યો નહિ ત્યારે એને પકડવાના ઇરાદાથી કુતબુદીને એને મળવા બોલાવ્યો. બે નોકર સાથે શેર અફઘાન ગયો એટલે અગાઉથી સંતાડી રાખેલા સીપાહીઓએ એને પકડ્યો. ગુસ્સે થઈ શેર અફઘાને કુતબુદીન ઉપર તલવારથી જબ્બર ઘા કર્યો એટલે સીપાહીઓએ બંડખોર ખાનને ઘેરી લઈ ટુકડા કરી મારી નાખ્યો (ઈ.સ. ૧૬૦૭). કુતબુદીન પણ આ ઘાથી મરી ગયો.

પોતાના પરમપ્રિય મિત્રરૂપ કુતબુદીનના મૃત્યુથી બાદશાહને ઘણું દુઃખ થયું. એણે શેર અફઘાનની વિધવા મહેરુન્નિસા અને પુત્રી લાડલીબેગમને દરબારમાં બોલાવી લીધાં, કેમકે દિલ્હીમાં મહેરુન્નિસાનો બાપ ઇતીમદ-ઉદૌલા મોટો મનસબ હતો. રાજમાતા સુલતાના સલીમા બેગમની પરિચારિકા તરીકે એને મહેલમાં કામગીરી મળી.

લગભગ ચાર વર્ષ પછી, ઈ.સ. ૧૬૧૧ના માર્ચ માસમાં એ એક વખત જહાંગીરની નજરે ચઢી ત્યારથી પાદશાહનું દિલ એના તરફ

એટલું બધું ખેંચાવા લાગ્યું કે મે માસના અંતમાં તો પાદશાહે એની સાથે શાદી પણ કરી લીધી.

અકબરની હયાતીમાં જ બેઉ વચ્ચે પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો હતો અને ગાદીએ આવતાં પોતાના માર્ગમાં આડખીલી રૂપ શેર અફઘાનનું ખૂન કરાવવાનું હીચકારું કૃત્ય જહાંગીરે કર્યું હતું એવું તત્કાલીન કોઈ ઇતિહાસકાર કહેતો નથી, એટલું જ નહિ પણ સમકાલીન કોઈ પરદેશીના બયાનમાં પણ એવું જડતું નથી.

સર ટૉમસ રો, હૉપ્કિન્સ, ટેરી વગેરે વર્ષો સુધી જહાંગીરના દરબારમાં હતા અને મોગલ રાજનીતિ તેમજ મોગલ રાજમહેલનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેઓએ પણ જહાંગીર વિષે અનેક બૂરી વાતો સાંભળી હતી અને મોગલ દરબારના ચિત્રમાં શ્યામ રંગ પૂરવામાં કાંઇ કચાશ રાખી નથી; તોપણ એમાંના કોઇએ પણ શેર અફઘાનના ખૂનના કાવત્રાની કે જહાંગીર અને મહેરુન્નિસા વચ્ચેના જૂના પ્રેમની વિગત આપી નથી. આ જાતનું કલંક જગબત્રીસીએ ચઢતાં વાર લાગતી નથી, અને રાજા વિષે તો આવી વાતો જનસમુદાયને ઉશ્કેરવાને પૂરતી છે. આવા પ્રસંગોને તો લોક વિવિધ રંગે રંગીને હોય તેથી પણ વધારે ખરાબ સ્વરૂપમાં રજૂ કરી બેસે છે. જહાંગીરના સમકાલીન દેશી કે પરદેશી ઇતિહાસકારો, દરબારીઓ વગેરેનાં લખાણો આ કલંકકથા નથી આપતા એ સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે દિલ્હીનો શાહ નિર્દોષ હતો.

ઊંડા ઊતરી આ કિસ્સાની વિગતો તપાસીએ તો જણાશે કે એમાં અસંગત અને અશકય હકીકતો મેળવાઇ છે. પહેલાં તો, સલીમ અને મહેરુન્નિસા વચ્ચેના પ્રેમમાં અકબર જેવો ઠરેલ, બુદ્ધિશાળી રાજનીતિજ્ઞ રૂકાવટ કરે અને મહેરુન્નિસાને બીજા સાથે પરણાવી દે એ માની શકાય નહિ; કેમકે મહેરુન્નિસા પોતાના જમાનાની એક અતીવ ચતુર અને ઉમદા કુટુંબની કન્યકા હતી. એની સાથેના લગ્નમાં અકબરને વાંધો પાડવાને કાંઈ કારણ નહોતું. બીજું, શેર અફઘાનના ખૂનમાં જહાંગીરનો હાથ હતો એમ માનીએ તો જહાંગીરને એવું કાવત્રું કરવાની જરૂર જ જણાતી નથી; કેમકે અકબર અને સલીમ વચ્ચેના ખટરાગના પ્રસંગે શેર અફઘાને અકબરનો પક્ષ લીધો હતો, એટલે ગાદીએ આવી માફી આપવાને બદલે જહાંગીર એને સહેલાઇથી દેહાંતશિક્ષા ફરમાવી શકત. સૌથી વધુ અગત્યની વાત તો એ છે કે જો મહેરુન્નિસા એમ માનતી હોત કે જહાંગીર પોતે શેર અફઘાનના ખૂન માટે જવાબદાર છે, તો એના જેવા સ્વભાવની સ્ત્રી પાદશાહ સાથે લગ્ન કરવા કદી પણ તૈયાર ન થાત. વળી એ જમાનો એવો હતો કે પાદશાહનો બોલ ઉથાપવો એ રમત વાત નહોતી, એટલે મહેરુન્નિસાએ શરૂઆતમાં ના કહી અને પછીથી નરમ થઇ એ પણ ઓછું સંભવિત છે; કેમકે મહેરુન્નિસાને મનાવવામાં ચાર વર્ષના લાંબા ગાળા સુધી જહાંગીરને થોભવું પડે એમ નહોતું.

અબુલફઝલનું ખૂન કરાવવામાં જવાબદાર ગણાતા સલીમને ગાદીએ આવીને શેર અફઘાનનું ખૂન કરાવવું એ રમત વાત હતી. પણ જે વાતને કોઇ જાતનો આધાર મળે નહિ તેને સ્વીકારી શકાય નહિ. વળી ખુદ જહાંગીરે લખેલી નોંધમાં પણ પોતે પોતાના લગ્નનો બચાવ કરવા કે શેર અફઘાનના ખૂન બાબતમાં કોઈ ખુલાસો કરવા પ્રયાસ કર્યો નથી. એ સૂચવે છે કે તે વખતે જહાંગીર ઉપર આવો આરોપ મુકાયો પણ નહોતો.

જહાંગીર અને નૂરજહાંની જગપ્રસિદ્ધ પ્રેમકહાણીમાં આ કાળી ટીલી ચોડવાનું કાર્ય તો જહાંગીર પછી લગભગ બે પેઢી વીત્યે થયું. પછી તો એમાં જરૂરી સુધારાવધારા સાથે એને દરેક અનુગામી ઇતિહાસકારે અપનાવવા માંડી.

સદ્ભાગ્યે અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર બેણીપ્રસાદે થોડાંક વર્ષો પહેલાં આ આખાયે કિસ્સાને ઝીણવટથી ફરી તપાસી જોયો અને ઉપર મુજબનો નિર્ણય બાંધી આપ્યો. પણ કમનસીબે હજુ યે કેટલાંક પાઠ્ય પુસ્તકોમાંથી આ જૂની માન્યતા કાઢી નાખવામાં આવી નથી એ શોચનીય છે. —રામદાસ

વાયરાનાં ગતિમાન

પાન હાલે, ધજા ફડફડે, કાગળ ઊડે, ધૂળ વાદળ રચે, વંટોળ ચઢે કે 'વા વાય ને નળિયું ખસે' એવે વખતે વાયુની ગતિ જાણવાને માટે ઘડાએલા સરળ નિયમ આ પ્રમાણે છે:

(ક) દર કલાકે એક માઈલથી ઓછી ઝડપે પવન વાતો હોય ત્યારે ધુમાડો સીધી લીટીમાં કાટખૂણે ઊંચે ચડે છે.

(ખ) એકથી ત્રણ માઈલની ઝડપે પવન વહેતો હોય ત્યારે ધૂમ્રશિખા આમતેમ આડીઅવળી સર્પાકારે હાલે છે, પણ એક તરફ વળી જતી નથી.

(ગ) ચારથી સાત માઇલની ગતિવાળો પવન આપણા મોં પર લાગતો હોય એમ જણાય એટલી ગતિ હોય ત્યારે વૃક્ષનાં પત્રો સળવળે છે અને પવનની દિશા તરફ ઢળે છે.

(ઘ) કલાકે આઠથી બાર માઈલની ગતિવાળો વા વૃક્ષનાં પત્રો અને નાના રોપને અવિરત હલાવે છે અને નાના ધ્વજોને ફેલાવે છે.

(ઙ) તેરથી અઢાર માઇલ જેટલા પવનના વેગમાં ધૂળ અને કાગળના ટુકડા ઊડવા માંડે છે તથા ઝાડની નાની ડાળીઓ હાલે છે.

(ચ) ઓગણીસથી ચોવીસ માઈલની ઝડપવાળું પવનનું મોજું વાય ત્યારે નાનાં પર્ણવાળાં તરુઓ આખાં ધીરેથી ડોલવા માંડે ને તળાવ સરોવરનાં બંધિયાર પાણીમાં અર્ધચંદ્રાકારી કુંડાળાં ઊપજે.

(છ) પચીસથી એકત્રીસ માઇલની ત્વરાવાળો મરુત હોય ત્યારે ઝાડની મોટી ડાળીઓ હાલવા માંડે અને ટેલિગ્રાફના તારોમાંથી સીટી બજતી હોય એવો અવાજ આવે. આટલી ત્વરિત ગતિમાં છત્રી ખુલ્લી રાખવી મુશ્કેલ બને.

(જ) જ્યારે બત્રીસથી આડત્રીસ માઈલની ગતિએ વાયરો વાવા મંડે ત્યારે આખાં વૃક્ષો ગતિમાન બને અને પવનની સામેની દિશામાં જનારની ગતિ રોકાય.

(ઝ) કલાકે ઓગણચાલીસથી ચોપન માઇલની ત્વરાથી ફૂંકાતો મરુત શાસ્ત્રીય બાનીમાં વાવાઝોડા તરીકે ઓળખાય છે. કલાકના છેતાળીસ માઇલની ગતિવાળા વાવાઝોડાથી વૃક્ષની ડાળીઓ ભાંગી નીચે પડે છે. પરંતુ એથી વધારે ગતિમાન અને બળવાન વાવાઝોડું હોય તો બાંધકામમાં થોડુંઘણું નુકસાન પહોંચે, જેમકે ધુમાડિયાંનાં મથાળાં અને છાપરાનાં ચોરસ નળિયાં કે પતરાંને ઉડાવી મૂકે.

(ટ) વાયુની ગતિ જવલ્લે જ પંચાવનથી પંચોતેર માઇલે પહોંચે છે. એટલી ગતિવાળા વાતને ઝંઝાવાતનું નામ અપાય છે. વાવાઝોડાની ગતિ ૫૫ થી ૬૩ માઈલની હોય ત્યારે વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાની તથા ઈમારતોને પણ નુકસાન કરવાની શક્તિ એ ધરાવે છે. ૬૪થી ૭૫ માઇલની ગતિ હોય તો ખૂબ વિસ્તારમાં નુકસાન પહોંચે. પરંતુ આવી ગતિ અતિ વિરલ હોય છે.

(ઠ) મહા ઝંઝાવાતની ગતિ કલાકના ૭૫ માઈલ કરતાં યે વધારે ત્વરિત હોય છે. એની ભયાનકતા તો તે જ વર્ણવી શકે કે જે એવા અનુભવમાંથી જીવતો બચવા પામ્યો હોય.

આ નિયમો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑવ અમેરિકાના ખેતીવાડીખાતાના વાયુચક્રશાસ્ત્રીએ બહાર પાડયા છે. —મ. હ. દેસાઈ

આઇસલૅન્ડ

યુરોપના ઈશાન કોણમાં આવેલા આ ટાપુ ઉપર ઇ. ૮૫૦માં નૉર્વેના વાઇકિંગ લોકોએ વસાહત આરંભી ત્યાર પહેલાં કેટલાક આયરિશ લોકો ત્યાં વસતા હતા. ઇ. ૧૨૮૦માં નૉર્વે, સ્વીડન અને ડેનમાર્ક ત્રણે એક રાજાના શાસન હેઠળ આવ્યાં. સો વરસ રહીને નૉર્વે અને સ્વીડનનું તથા આઇસલૅન્ડ અને ડેનમાર્કનું એમ બંને જુદાં રાજ્યો થઈ ગયાં. પછી આઇસલૅન્ડે પણ વખત જતાં આઝાદીની ચળવળ ઉપાડી અને ૩૦ વરસની ચળવળ પછી ઇ. ૧૮૭૪માં ડેનમાર્કે તેને 'હોમરૂલ' આપ્યું. ઇ. ૧૯૧૮માં અમુક રીતે ડેનમાર્કથી સંલગ્ન છતાં સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે આઈસલૅન્ડ જાહેર થયું. ડેનમાર્કના એ વર્ચસ્વની મુદત પૂરી થતાં જ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે આઇસલૅન્ડના સ્વતંત્ર પ્રતિનિધિને માન્ય રાખેલો, પરંતુ હાલમાં તો ચાલુ યુદ્ધને અંગે બ્રિટને તે પર વર્ચસ્વ જમાવ્યું છે.

છેલ્લાં ૫૦ વરસથી આઈસલૅન્ડનો વિકાસ થવા માંડચો છે, પણ કિનારાને બાદ કરતાં અંદરના ભાગમાં ત્યાં યે રસ્તા નથી. શહેરોમાં થોડીઘણી મોટરો છે, પરંતુ રેલવે બિલકુલ ન હોઈ, બધી મુસાફરી ઘોડાથી જ કરવી પડે છે. એના એકેએક બંદર પર સ્ટીમર નાંગરી શકે છે અને ઘણીખરી મુસાફરી ફિયૉર્ડો મારફત જલમાર્ગે જ થાય છે. વસતિનો મોટો ભાગ માછીમારોનો ધંધો કરતો હોઇ માછલાં, માછલાંનું તેલ અને વ્હેલની ઉત્પન્નની મુખ્ય નિકાસ છે. વેપાર બધો ડેનમાર્ક, બ્રિટન, નૉર્વે અને સ્વીડન સાથે છે. ઊન, ચામડાં અને જીવતાં ઘેટાં તથા ઘોડાની પણ નિકાસ થાય છે. કાંતણ અને વણાટ ત્યાંનો મુખ્ય ઉદ્યોગ છે.

પળાતાં જનાવરો ઉપરાંત જંગલી જનાવરોમાં લોંકડી મુખ્ય છે. એ ઘેટાંનો નાશ કરતી હોવાથી તથા તેની ચામડી કીમતી હોવાથી તેનો પુષ્કળ પ્રમાણમાં શિકાર કરવામાં આવે છે જલપક્ષીઓની જુદીજુદી ૫૦ જાતો થાય છે. સામન, કૉડ વગેરે માછલીઓ ઉપરાંત આસપાસના દરિયામાં વ્હેલો પણ ખૂબ થાય છે, અને ગ્રીનલૅન્ડથી ધસતા બરફ પર સવાર થઇ ક્યારેક ધ્રુવરીંછો પણ આવી પહોંચે છે. ઇ. ૧૭૭૦થી રેનડીઅરો યાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે.

ઉત્તર આટલાંટિકમાં સ્કૉટલાંડથી ૫૦૦ માઈલ અને ગ્રીનલૅંડથી ૨૫૦ માઈલના અંતર પર ધ્રુવવર્તુલને સ્પર્શતા ઊભેલા આ ટાપુનું ક્ષેત્રફળ ૪૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલનું એટલે કે આપણા મુંબાઇ ઇલાકાના ત્રીજા ભાગનું છે. આ ટાપુનો ઉદ્ભવ જ્વાળામાંખિક ઉત્પાતોને આભારી છે અને અંગાર ખડકો (Volcanic rocks)થી તે છવાએલો છે. એના અંતરાળમાં ખડકાળ અને નિર્જન ઉચ્ચપ્રદેશ આવેલો છે. જ્વાળામુખીઓનો ઉત્પાત હવે બહુ નથી રહ્યો પણ ધરતીકંપો થયા કરે છે. ગરમ ઝરણાં ટાપુના એકેએક ભાગમાં મળી આવે છે.

ધ્રુવવર્તુલને સ્પર્શતો ઊભો હોવાથી આ ટાપુનું હવામાન આપણે ખૂબ ઠંડુ ધારીએ, પણ 'ગલ્ફ સ્ટ્રીમ'ને લીધે એમ નથી બનવા પામતું. જોકે અંદરના ઉચ્ચપ્રદેશ પર તો ખૂબ ઠંડી રહે છે. શિયાળામાં તોફાન પણ થવા પામે છે. એના ક્ષેત્રફળનો ૧૩ ટકા ભાગ બરફથી ઢંકાએલો જ રહે છે. ક્યારેક કોઈ જ્વાળામુખી ફાટે ત્યારે આ બરફ ઓગળી ભયંકર પૂર આણી દે છે. ઝડપી પ્રવાહની કેટલીક નદીઓ અને ધોધ પણ ત્યાં આવેલાં છે અને હવા તો એટલી સ્વચ્છ છે કે ૧૦૦ માઈલ પરના ડુંગરા જોઈ શકાય છે.

વસતિ બહુ આછી છે—૧,૦૮,૬૦૦ લોકોની, એટલેકે દર ચોરસ માઇલે ૨ાા માણસની. એના રાજધાનીના શહેર રેકનીવિકની વસતિ ૨૨૦૦૦ની છે. પણ એ આછી વસતિમાં યે નિરક્ષરતાનું તો નામનિશાન નથી. જબરા વાંચનારા તરીકે ત્યાંના લોકો પહેલેથી જ પ્રખ્યાત છે. એમની ભાષા ખૂબ પુરાણી છે અને આજની જર્મન ભાષા જેમાંથી વિકાસ પામી છે એ ગૉથિક ભાષાને જ મળતી છે. એની પાર્લામેન્ટ દુનિયામાં જૂનામાં જૂની એ પ્રકારની રાજસંસ્થા ગણાતી હોઇ, યોગ્ય રીતે જ આઇસલૅન્ડ 'પાર્લામેન્ટના માતૃદેશ'નું અભિધાન પામ્યું છે.

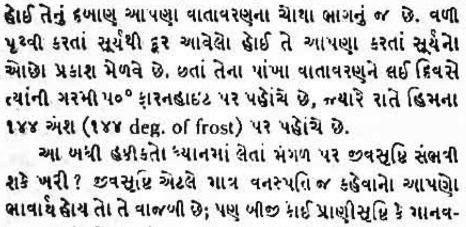
મંગળનું રહસ્ય

આપણા સૌર જગતમાં મંગળના જેટલું કુતૂહલ ભાગ્યે જ બીજો કોઇ ગ્રહ જન્માવતો હશે. આપણી પૃથ્વી સાથે અનેકરીતે તે મળતો છે. એ નથી પ્રવાહી સ્વરૂપે કે નથી વાયુ સ્વરૂપે. એના નક્કર સ્વરૂપ પર ચોક્કસ નિશાનીઓ પણ દેખાય છે. આપણી પૃથ્વી પેઠે તેને વાતાવરણ પણ છે, અને જોકે તેનું વરસ આપણાં બે વરસ જેવડું છે, છતાં તેનો દિવસ લગભગ આપણા દિવસ જેટલો જ લાંબો છે, ને આપણી પૃથ્વીની ધરી જેવો જ ઢાળ તેની ધરી ધરાવતી હોવાથી આપણા જેટલા જ શિયાળા ઉનાળા ત્યાં રહે છે. પરંતુ કદમાં તે ઘણો નાનો છે. પૃથ્વીની ઉદરરેખા ૭૯૦૦ માઇલ છે, જ્યારે મંગળની ૪૨૦૦ માઈલની. એનું ગુરુત્વાકર્ષણ આપણી પૃથ્વીના કરતાં બે પંચમાંશ જ છે. એનો અર્થ એ થયો કે અહીં ૨૦ ફૂટ કૂદતાં જે શ્રમ પડે એટલા શ્રમથી મંગળ પર ૫૦ ફૂટ કૂદી શકાય.

મંગળ પરનું વાતાવરણ આપણી પૃથ્વી જેવું ઘટ્ટ નહિ પણ પાતળું હોઈ તેનું દબાણ આપણા વાતાવરણના ચોથા ભાગનું જ છે. વળી પૃથ્વી કરતાં સૂર્યથી દૂર આવેલો હોઈ તે આપણા કરતાં સૂર્યનો ઓછો પ્રકાશ મેળવે છે. છતાં તેના પાંખા વાતાવરણને લઈ દિવસે ત્યાંની ગરમી ૫૦° ફારનહાઇટ પર પહોંચે છે, જ્યારે રાતે હિમના ૧૪૪ અંશ (૧૪૪ deg. of frost) પર પહોંચે છે.

આ બધી હકીકતો ધ્યાનમાં લેતાં મંગળ પર જીવસૃષ્ટિ સંભવી શકે ખરી? જીવસૃષ્ટિ એટલે માત્ર વનસ્પતિ જ કહેવાનો આપણો ભાવાર્થ હોય તો તે વાજબી છે; પણ બીજી કોઈ પ્રાણીસૃષ્ટિ કે માનવજીવન માટે ચોકસ મંતવ્ય ન આપી શકાય. તેના પર બીજી કોઈ જીવસૃષ્ટિ હોય તો યે આપણાથી જુદી જ રીતે વિકસેલ થઇ હોય અને ત્યાંની હવામાનની આત્યંતિકતા બરદાસ્ત કરવા સુરક્ષિત નિવાસોમાં કે જમીનની તળે જ વસતી હોય.

સ્વચ્છ વાતાવરણમાં કોઇ નાના દૂરબીનથી જોતાં યે મંગળના ધ્રુવપ્રદેશ પરના હિમટોપો દેખાઈ આવશે, જેનું કદ મંગળના શિયાળાની શીતતા પ્રમાણે વધેઘટે છે. એ સિવાય કેટલાક આંકા પણ એની સપાટી પર દેખાઇ આવશે. બીજા કોઈ ગ્રહ પર આવા આંકા

મંગળના ગ્રહ ઉપર જુદે જુદે સમયે જે જે આકૃતિઓ જણાય છે તે બધી એકઠી કરીને ઉપરના તેનાં બે પાસાંનાં બે ચિત્રોમાં આલેખેલી છે. એ સઘળી એકીસાથે તો કદી દેખાતા જ નથી.

નથી દેખાતા. ચળકતા નારંગી રંગના એ ગ્રહ પર દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં કેટલાક લીલા રંગના વિસ્તારો દેખાય છે. ઉપર્યુક્ત આંકાઓને કોઈ નહેરો તરીકે ગણે છે તો કોઇ વળી મંગળ પર વસતા આપણા કરતાં સવિશેષ બુદ્ધિમાન પ્રાણીઓએ બીજા ગ્રહ સાથે સદેશા ચલાવવા માટે ઊભી કરેલી જબરી યોજના કલ્પે છે.

બાળકો અને શીતળા

શીતળા નામની એક માતાને આપણા લોકો માને છે. તે માતા બાળકોને એક દરદ રૂપે પેદા થાય છે; અથવા એમ કહીએ કે બાળકોના શરીરે એક જાતનું દરદ પેદા કરે છે, એવી આપણા લોકોની માન્યતા છે. પણ આ માન્યતા તદ્દન પાયા વિનાની છે. જે માતા હોય એ બહુ લાગણીવાળી હોય એટલે એ બાળકોને કોઇ જીવલેણ દરદ પેદા કરે તે આપણે માની શકીએ જ નહિ એ ચોખ્ખી દીવા જેવી વાત છે. આપણે જે દેવીને જગતની માતા રૂપે કલ્પી કે બાળકોની માતા રૂપે કલ્પી, તે જ દેવી પાછી બાળકોને જીવલેણ દરદ પણ પેદા કરે એમ કેમ માનવામાં આવે?

તેમ છતાં આપણે ત્યાં ૯૫ ટકા લોકો આમ જ માને છે. બાળકોને આ દરદ થાય એટલે તેઓ તેને માતા સ્વરૂપે માને છે. તેઓનો વાંસો જોવા દેતા નથી, કેમકે માતાજીનો વાંસો ન જોવાય એમ કહે છે. તેનું ઔષધ કંઇ કરતા નથી, તેનાં લૂગડાં ધોતા નથી અને બાળકને તદ્દન ગંદું જ રાખે છે. નવમો દિવસ થયા પછી ગમે તેવા માતાના દાણા હોય તોપણ શીતળામાતાને મંદિરે પગે લગાડવા લઈ જાય છે, ભલેને પછી એ મંદિર પાંચ દસ માઈલ દૂર હોય અને ભલેને પછી પેલું બાળક રસ્તામાં જ મરણશરણ થાય! માતા નીકળે એટલે પછી કુલાચાર પ્રમાણે ઘરડી ડોશીઓ કહે તેમ જ થઈ શકે; એમાં વૈદ્ય ડૉક્ટરનું કાંઇ કામ જ આવે નહિ. હા, ઉપલા ઉપાયો સિવાય બ્રાહ્મણો પાસે શીતળાના મંત્રો જપાવે ખરા!

આ વસ્તુસ્થિતિ બહુ ભયંકર છે. હિંદુસ્તાનમાં હજારો બાળકો આ દરદથી માર્યાં જાય છે મૂળે તો આ એક જાતનું દરદ જ છે. આયુર્વેદમાં તેને મસૂરિકા કહે છે. આ દરદ લોહીમાં ગરમીનું પ્રમાણ વધી જવાથી કે ગરમીથી લોહીની વિકૃતિ થવાથી પેદા થાય છે એમ આયુર્વેદ માને છે. પણ હાલ થોડાં વર્ષ પહેલાં તો આનાં જંતુઓ શોધાયા છે અને ચેપી દરદ તરીકે શાસ્ત્રીયરીતે સિદ્ધ કરેલ છે. એ મહેનત પાશ્ચિમાત્ય ડૉક્ટરોની છે. તેઓએ આ ઉપરથી તેની રસી પણ તૈયાર કરી, તે રસી લોહીમાં આપી તે દરદ અટકાવવાનો પણ એક સિદ્ધ ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે. તેને અંગ્રેજીમાં વૅક્સીનેશન કહે છે, અને ગુજરાતીમાં માતા કઢાવવાં એમ કહે છે. આ ઉપાયથી શીતળા ત્રણ વર્ષ સુધી તો ન જ નીકળે એ વાત ચોક્કસ ગનાય છે. પછી દર ત્રણ વર્ષે શીતળા કઢાવવા જોઇએ. મોટી ઉમરે તો આ રોગ ક્વચિત્ જ લાગુ પડે છે. બહુ તો ૧૦ વર્ષનાં બાળકો હોય ત્યાં સુધી વધુ ભય છે, ૧૦થી ૧૫ સામાન્ય ભય, ૧૫થી ૨૦ સેંકડે પાંચ ટકા જ અને ૨૦થી મોટી ઉમરનાંઓને તો પણ તે અપવાદ રૂપ જ થઇ આવે છે.

પણ જો આયુર્વેદમાં પણ આને દરદ ગણવામાં આવે છે તો આ શીતળા માતા તરીકે ક્યારથી મનાવા લાગી? અને માણસોનાં હૃદયમાં આટલે ઊંડે કેવી રીતે પેસી ગઇ? આપણે જરૂર વિચારવું જોઇએ.

આયુર્વેદના ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ્ટ નામના ત્રણ મોટા અને જૂના ગ્રંથોમાં તો જાણે ક્યાંય આ ગધેડાના વાહનવાળી શીતળામાતા શોધી જડતી નથી. આ ગ્રંથો એક હજાર વર્ષ પહેલાં બનેલા છે એમ ઇતિહાસસમાલોચકો કહે છે. કોઈ સ્મૃતિમાં પણ શીતળા નથી. કોઈ વેદમાં તો ન જ હોય,—નથી. માત્ર પુરાણો રચાયાના જમાના બાદ જ્યારે બધા લોકો સંસ્કૃતમાં કંઇ પણ લખીને પ્રમાણ મનાવવા માંડ્યા તે પછી ઘણા કાળે એટલે લગભગ ૫૦૦ વર્ષ ઉપર આ દરદને માતા તરીકે કલ્પવામાં આવ્યું. ભાવપ્રકાશ નામનો વૈદક ગ્રંથ કે જે અકબર બાદશાહના વખતમાં બનેલો છે, તેમા આ શીતળામાતા સ્ટેજ પર આવે છે ખરી. જોકે ગ્રંથકાર મૂળ મસૂરિકા દરદનું જુદું જ નિદાન અને ઉપાયો બતાવે છે, તોપણ શીતળામાતાના આ વેશવાળી પણ મસૂરિકા થાય છે એમ કહી ભ્રમમાં પડે છે ખરો! એ વખત પહેલાં મારા જેવા સંસ્કૃત જાણનારા બ્રાહ્મણોએ પુરાણોમાં શીતળાને ઘુસાડી દીધેલી હશે! કાં તો બ્રાહ્મણોએ જાણીબૂઝીને કર્યું હશે, કાં તો એ લોકો પોતે જ અબૂજ હશે; પરંતુ પહેલી વાત વધારે સાચી લાગે છે જ્યારે માણસના હાથમાં સત્તા આવે છે ત્યારે તે જરૂર તેનો દુરુપયોગ કરે છે. બ્રાહ્મણોના હાથમાં સત્તા હતી એટલે તેઓ જેમ માણસોને દોરતા તેમ ચાલતું. તેમના વડવાઓએ તો સમાજની સારી સેવા કરી, પણ પાછળથી બ્રાહ્મણોએ સત્તાના મદમાં તપ અને સંયમ મૂકી દીધાં એટલે પછી પુરાણના જમાનામાં પેટ સારૂ આવા ધંધા કરવા માંડ્યા એમ ઘણાં પુરાણો જોવાથી સમજાય છે.

આયુર્વેદકાળમાં જોકે શીતળાના કોઇ જંતુઓ શોધાયા નહોતા પણ તેના ઉપાયો તો બરાબર શોધાયા હતા, અને તેને સાંસર્ગિક વ્યાધિ એટલે કે ચેપી રોગ તરીકે તો જરૂર સ્વીકારવામાં આવેલો. આર્ય વૈદકશાસ્ત્રોમાં તેના જે ઉપાયો બતાવ્યા છે તે કેટલા પ્રમાણમાં સાચા છે એ તો આજે પ્રયોગો કર્યાં પહેલા કહેવું સાહસ માત્ર છે, તોપણ આગળના લોકોના અખતરા મોટે ભાગે સારાં પરિણામો લાવતા એમ મને પણ પાંચ વર્ષના અનુભવથી દેખાય છે. એવા થોડાએક ઉપાયો અહીં હું બતાવું છું.

શીતળાના વાયરા ચાલતા હોય ત્યારે તે ન થાય તે માટે ઉપાય:

(૧) લીંબોડી ૨, બહેડાનાં બીજ ૨, હળદરનો ગાંઠિયો ૧. આ બધાંને વાટી ઠંડા પાણીમાં રોજ સવારે પી જવાં.

(૨) મધ સાથે દરરોજ બે વાલ જેઠીમધ આપવું.

આ ચીજો લેવાથી શીતળા નીકળતા જ નથી.

જેને શીતળા નીકળે તેના માટે જેઠીમધનો ભૂકો બે વાલ અને મધ જોઇએ તેટલું લઇ તેમાં મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત ચાટવા આપવું. આથી ખૂબ ચડેલો શીતળાનો તાવ તરત જ ઊતરી જશે અને ૧૦૦ ડિગ્રી ટેમ્પરેચર આવી જશે. દરદીને આથી પીડા થશે નહિ અને શીતળા બહુ સહેલાઈથી નીકળી આવશે. દાણા પણ જલદી પાકશે અને ઓછા નીકળશે. મેં એક દરદીને જેઠીમધ શરૂઆતમાં જ આપવા માંડેલું. તેને શીતળાના દાણા માત્ર આખા શરીરમાં મળી કુલ ૧૦૦ નીકળ્યા હતા, અને ૧૨ દિવસમાં તો તે બધા પાકીને સુકાઈ ગયા હતા. બીજા લગભગ સોએક દરદીઓ ઉપર આ ઉપાય મેં અજમાવ્યો છે અને બધામાં સફળ થયો છું.

શીતળાના દાણા પાકે ત્યારે તેમાંથી પાણી નીકળે તો શંખજીરૂ વાટી તેનો ભૂકો છાંટવો. તે સુકાતા ન હોય તો ધૂપેલ તેલ તોલા ૧૦ લઈ તેમાં કપૂર તોલો ૦ા નાખી ગરમ કરવું. જ્યારે જરા પણ પાણી ન રહે અને તેલ જ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું, અને દાણાઓ ઉપર પીંછીથી લગાડવું.

(શિક્ષણપત્રિકા) —વ. વૈ.

દ્રાક્ષ

દ્રાક્ષનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન ભલે એશિયા ખંડમાં હોય પણ અત્યારે તો સારામાં સારી દ્રાક્ષનું વાવેતર યુરોપ ને અમેરિકામાં જ થાય

છે. યુરોપમાં ફ્રાન્સ અને ઇટલીમાં તથા અમેરિકામાં કૅલિફૉર્નિયામાં સરસ દ્રાક્ષ થાય છે. ફ્રાન્સના દક્ષિણ ભાગમાં હાઈનલૅંડના પ્રદેશમાં દ્રાક્ષના બગીચામાં જેટલો પાક થાય છે એટલો દુનિયાભરમાં બીજે કયાંય નહિ થતો હોય.

દ્રાક્ષમાં અનેક પૌષ્ટિક ગુણો છે. રોગનિવારણ કરવાની શક્તિ પણ દ્રાક્ષમાં ઘણી છે. મોસમ આવે છે ત્યારે હજારો લોકો હાંઇનલૅંડના બગીચાંઓમાં રહેવા જાય છે ને ત્યાં એકલી દ્રાક્ષ ખાઇને જ રહે છે. પાછા જતી વખતે તેઓ તંદુરસ્ત, ઉત્સાહી ને સશક્ત બનીને જાય છે. અપચન, કબજિયાત, અગ્નિમાંદ્ય, મેદવૃદ્ધિ, રક્તદોષ, સંધિવા, અન્નપચનનાં દરદો, ચામડીનાં જૂનાં દરદો વગેરે બધા રોગ દોઢ બે મહિના એકલા દ્રાક્ષાહાર પર રહેવાથી મટી જાય છે, એ બીના હાઈનલૅંડના ફ્રેન્ચ ડાકટરોએ કેટલાયે પ્રયોગ કરીને પૂરવાર કરી છે. દ્રાક્ષમાં ફલશર્કરા ને કાર્બોહાઇડ્રેટ્સ બહોળા પ્રમાણમાં હોવાથી પૌષ્ટિકપણાની બાબતમાં બીજાં કોઇપણ ફળો એની સાથે ટકી શકતાં નથી. એ ઉપરાંત જીવનસત્ત્વો, ખનિજ ક્ષાર ને બીજાં રાસાયનિક દ્રવ્યો પણ દ્રાક્ષમાં હોય છે. એટલે એ દૃષ્ટિએ પણ એ અમૂલ્ય ફળ છે. શરીરનો ઘસારો ભરી કાઢવાનું કામ એ સરસ રીતે કરે છે. દ્રાક્ષનો રસ શરીરમાં બહુ જ જલદી શોષાઈ જાય છે. દરદીના પેટમાં જ્યારે કોઈપણ જાતનો ખોરાક ટકી કે પચી શકતો નથી ત્યારે જો તેને દ્રાક્ષનો રસ થોડો થોડો આપવામાં આવે તો એની તબિયત જલદી સુધરી જાય છે, એવો અનુભવ છે.

ફ્રાન્સની પેઠે ઈટલીમાં પણ દ્રાક્ષની પેદાશ ઘણી થતી હોવાથી ત્યાં દર વરસે દ્રાક્ષની મોસમમાં એક 'દ્રાક્ષમહોત્સવ' ઉજવવામાં આવે છે. એ ઉત્સવ વખતે ઈટાલિયન લોકો દ્રાક્ષ ખાઇને જ રહે છે. ફ્રેન્ચ લોકો દ્રાક્ષ તંદુરસ્તીને માટે ખાય છે, ઇટાલિયન લોકો દ્રાક્ષ ઘણી થતી હોવાથી જ એ ખાઇને રહે છે. દ્રાક્ષ ખાવાથી કેટલો બધો ફાયદો થાય છે, એ મુસૉલિનીએ ઈટાલિયન લોકોને નવેસરથી બતાવી આપ્યું છે. ત્યાર પછી ત્યાં દ્રાક્ષનું વાવેતર પહેલાંના કરતાં વધ્યું છે ને ઇટાલિયન પ્રજાની તંદુરસ્તી પણ સુધરી છે.

દ્રાક્ષમાં સારક દ્રવ્યો હોવાથી કબજિયાતના દરદમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. આંતરડામાં ભેગા થએલા ઝેરી પદાર્થો બહાર કાઢી નાખીને કોઠો સાફ રાખવા માટે દ્રાક્ષનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

શરીરમાં યૂરિક ઍસિડનો વધારો થવાથી સંધિવા, ચસકા વગેરે દરદો થાય છે. દ્રાક્ષમાં યૂરિક ઍસિડ-નાશક દ્રવ્યો હોવાથી એ વિકારોમાં પણ દ્રાક્ષાહારથી ફાયદો થાય છે.

તંદુરસ્તી જાળવી રાખવાની દૃષ્ટિએ જે ફળો બહુ જ અગત્યનાં ગણાય છે એમાં લીંબુની જાતનાં ફળો ને દ્રાક્ષનો પહેલો નંબર આવે છે. શરીરમાંનાં આમ્લ દ્રવ્યોનું ક્ષાર દ્રવ્યોમાં રૂપાંતર કરીને શરીરમાં ક્ષારતત્ત્વોનું પ્રમાણ એકસરખું રાખવાની દૃષ્ટિએ એક ડાકટર દ્રાક્ષને બહુ જ મહત્ત્વની ગણે છે. 'સો વરસ જીવો' નામના ગ્રંથના લેખક ડૉ. ટાબાનેરાએ પોતાના આરોગ્ય-મંદિરમાં દરદીઓ પર પ્રયોગ કરીને એવો સાર કાઢ્યો છે કે જૂનો સંધિવાત, મૂત્રાશયનાં દરદો, આંતરડાં ને ચામડીનાં દરદો તથા અયોગ્ય ખોરાકથી ઉત્પન્ન થએલાં ઘણાંખરાં દરદો દ્રાક્ષાહારથી મટે છે. (ચિત્રમય જગત)

હવે ?

માનવહિતની તરફેણમાં તેમ વિરોધમાં થએલો વિજ્ઞાનનો વિકાસ માનવજાત શંકાભરી નજરે જોઈ રહી છે. આજનાં છાપાંઓ પણ વિજ્ઞાનની કલ્પિત સંહારસામગ્રીથી લોકોને ભડકાવવામાં બાકી રાખતાં નથી. કોઈ કાતિલમાં કાતિલ ઝેરી વાયુઓની વાત કરે છે, તો કોઈ આજના કરતાં અનેકગણા ઉગ્ર દાહક પદાર્થોની; કોઈ વળી રોગના બનાવટી જંતુઓની વાત કરે છે, તો કોઇ વળી મિ. એચ. જી. વેલ્સે પોતાના 'ધ વૉર ઑવ ધ વર્લ્ડ્ઝ'માં જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે મૃત્યુકિરણની. આજે વિજ્ઞાનની મદદથી સેકન્ડના એક 'સાઇકલ'થી માંડી અબજો 'સાઈકલ' સુધીનું સ્પંદનવૈપુલ્ય (ફ્રીક્વન્સી ઑવ વાઇબ્રેશન) ધરાવતાં કિરણો આપણે શોધી શકયા છીએ, પરંતુ તેમાંનું કોઇ મૃત્યુ નીપજાવવાની તાકાત નથી ધરાવતું. એટલે એવી કલ્પનાઓથી વ્યાકૂળ બનવાને બદલે પ્રો. હાલડેનના 'વૉટ નેક્સ્ટ ઈન સાયન્સ'નામના પુસ્તકમાં નિરૂપેલી વિજ્ઞાનની રચનાત્મક બાજુનો આ સાર જાણવા જેવો છે :

અત્યારે વિજ્ઞાનની રચનાત્મક બાજુ માટે આપણે રશિયા તરફ નજર નાખવી જોઇએ, કારણ કે ઓગણીસમી સદીમાં ઈંગ્લંડનું થઇ રહ્યું હતું એવું જ આ સદીમાં તેનું ઉદ્યોગીકરણ થઈ રહ્યું છે.

સૌ પહેલી વાત તો ગરમીના ઉત્પાદનની. સોવિયેટ યૂનિયનમાં કોલસાની તંગી છે, પણ વીજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવા માટે જળશક્તિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. રશિયા જેવા ઠંડા મુલ્કમાં ગરમીની જરૂર બીજા કોઇપણ દેશ કરતાં વધારે છે. અને એ માટે સામાન્ય તાપણાં કે વીજળીક ભઠ્ઠીઓ નકામી છે, કારણ એ ઉષ્ણમાન ખૂબ વધારી દે છે. જ્યારે માણસને જરૂર તો એના શરીરના ઉષ્ણમાનથી યે ઓછી ગરમીની હોય છે. એટલે રશિયા એ ગરમીનો દુર્વ્યય બચાવવા શીતયંત્ર જેવા જ એક ઉષ્ણાપરિશોષક (હીટ પમ્પ)ની રચના કરવા માગે છે. એવી જ રીતે ગરમ પ્રદેશો માટે એવી રચના કરવા માગે છે કે બહાર ગમે તેટલી ગરમી હોવા છતાં ઘરમાં ઠંડક જ રહે.

આપણે ધારીએ તો કીટાણુઓ (bacteria)થી જન્મતા પ્લેગ, કૉલેરા વગેરે રોગોનો સફળ પ્રતિકાર કરી શકીએ છીએ તેમ ટાઇફસ જેવા જંતુજન્ય રોગોનો પણ નાશ કરી શકીએ. રેડિયમ અથવા એક્સ કિરણોથી કૅન્સર જેવા રોગનો પણ પ્રતિકાર કરી શકીએ. પણ દુઃખની વાત એ છે કે ધાતુઓ અને તેલોના ઉદ્યોગોના વિકાસ પાછળ આપણે જેટલાં નાણાં ખર્ચી શકીએ છીએ એટલાં ખુદ માનવજીવનના વિકાસ પાછળ ખર્ચી નથી શકતા.

ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્રમાં આપણે સારો જેવો વિકાસ સાધ્યો છે, પણ ભવિષ્યમાં એથી વિશેષ ને ઝડપી વિકાસ સાધીશું. જીવ અને રસાયણશાસ્ત્ર વચ્ચે રહેતું આવેલું અંતર તો આ સદીમાં જ આપણે પૂરી દઈ શકયા છીએ. અને હવે આપણે વળ્યા છીએ મગજના ભૌતિક વિશ્લેષણ તરફ. મગજમાંથી ફેલાતા વિદ્યુત્તરંગોનું માપ-તો આપણે લઇ જ શકયા છીએ ને ?

આ બધો વિકાસ આપણને કયાં દોરી જશે ? કદાચ આપણે કલ્પ્યું પણ નહિ હોય એટલે દૂરાતિદૂર !

સમયનું બળ

ઈંગ્લંડમાં ઇસ્પિતાલની સંસ્થાનો પ્રારંભ ૧૬૨૧ની સાલથી થયો કહેવાય છે. આ આરંભકાળમાં દર્દની ચિકિત્સા અને પરિચર્યા કેવી કોટિનાં હશે એ જણાવતી નીચેની વાત પરથી આજનું આપણું માનસ એ 'સુધરેલા' દેશની કિંમત જ કરી નાખે.

કહે છે કે ૧૮મી સદીની શરૂઆતમાં ઇંગ્લંડની સેન્ટ ટૉમસ ઇસ્પિતાલમાં એક એવો નિયમ કરવો પડ્યો કે એક પથારી (બેડ)માં એક કરતાં વધારે દરદીને કદી મૂકવો નહિ! —મ. હ. દે.

મુકાદમ : અહીં બધું કામ વીજળીથી જ થાય છે.

નવો આવેલો કારીગર : બરોબર છે; તમે સંભળાવેલા પગારના આંકડાએ પણ મને આંચકો લગાડ્યો !

આ મહિનો (ફેબ્રુઆરી) ઇતિહાસમાં

તા. ૨ વિશિષ્ટ પ્રતિભા ને લેખનશૈલીવાળી નવલો તથા સાહિત્યકૃતિઓના સર્જક અંગ્રેજ સાહિત્યક જેમ્સ જૉઈસનો જન્મ-ઇ. ૧૮૮૨

તા. ૭ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના એજન્ટ એડવર્ડે શાહાનશાહ જહાંગીર પાસેથી મુઘલાઈના તાબા નીચેના મુલકોમાં વેપાર કરવાની પરવાનગી મેળવી—ઈ. ૧૬૧૫

તા. ૮ 'પ્રિઝનર ઑફ ઝિન્દા'ની નવલ વડે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં નામ કાઢી જનાર નવલ-નવેશ સર ઍન્થની હોપનો જન્મ-ઇ. ૧૮૬૩

તા. ૧૦ 'એસેઈઝ ઑફ ઇલિયા'થી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત અંગ્રેજ નિબંધકાર ચાર્લ્સ લૅમ્બનો જન્મ ઈ. ૧૭૭૫ (કુમાર વયના વાચકોમાં 'લૅમ્બ્ઝ ટેઈલ્સ ફ્રૉમ શેક્સપીઅર'થી તેનું નામ જાણીતું છે. એક કાળે તો એ લોકપ્રિય કુમારવાચન ગણાતું)

તા. ૧૨ ઉત્ક્રાન્તિવાદના જગનામી અંગ્રેજ શોધક ચાર્લ્સ ડાર્વિનનો જન્મ-ઇ. ૧૮૦૯

તા. ૧૩ હિંદી પ્રજાએ જલિયાંવાલા બાગ પાંચ લાખ રૂપિયે ખરીદી લીધો ઇ.-૧૯૨૦

તા. ૧૭ મહાન ફ્રેન્ચ નાટકકાર મોલીએરનું પારીસમાં અવસાન—ઈ. ૧૬૭૩

તા. ૨૩ પોતાની 'ડાયરી'થી દુનિયાભરમાં વિખ્યાત થએલા અંગ્રેજ 'વાસરિકા-લેખક' સૅમ્યુઅલ પેપીસનો જન્મ–ઈ. ૧૬૩૩. એમાં એણે પોતાનાં સમયના સમાજ, રાજદરબાર, મિત્રમંડળ તથા અંગત લાક્ષણિકતાઓનાં હૂબહૂ શબ્દચિત્રો આલેખ્યાં છે.

આ માસની વ્યક્તિવિશેષ

સરોજિની નાયડુ

પોતાની કાવ્યગાનની ધારા અને કવિત્વભરી વાકછટા વડે દેશદેશાંતરમાં 'હિંદના બુલબુલ' તરીકે લબ્ધપ્રતિષ્ઠ થએલાં અને હિંદના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં ભારતનારીનાં પ્રતિનિધિરૂપ બની રહી કૉંગ્રેસની કારોબારીમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવનાર હિંદનાં આ પ્રતિભાવાન પુત્રીનો જન્મ દક્ષિણમાં નિઝામ હૈદ્રાબાદમાં ઈ. ૧૮૭૯ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી તારીખે અઘોરનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય નામના બંગાળના એક વિદ્વાન સંસ્કારી બ્રાહ્મણ સજ્જનને ત્યાં થયો હતો. પિતા એડિનબરો યુનિવર્સિટીના ડૉક્ટર ઑવ સાયન્સ હોવા ઉપરાંત કવિ પણ હતા; અને માતા વરદાસુંદરી પણ કવિ હતાં, એટલે કવિતા અને મેધા સર્વ ભાઇબહેનોને વારસામાં ઊતરી. સરોજિનીના ભાઇ હરીન્દ્રનાથને ઉત્તમ કોટિના કવિ તથા નાટકકાર તરીકે દેશ આખો ઓળખે છે.

અંગ્રેજી ભાષાના આકર્ષણના એ જમાના-

માં ૪–૫ વર્ષની બાળ વયથી સરોજિનીનું અંગ્રેજી શિક્ષણ શરૂ થયું. ૧૧મે વર્ષે પહેલું કાવ્ય લખીને એમણે વાગીશ્વરીની વીણાનો પ્રથમ ઝંકાર કર્યો; ૧૨ વર્ષની કુમળી વયે મૅટ્રિક પસાર કરી અને ૧૩મે વર્ષે તો સ્કૉટના 'લેડી ઑવ ધ લેઈક'ની ઢબે ૧૩૦૦ લીટીનું એક કાવ્ય તથા ૨૦૦૦ લીટીનું એક નાટક લખી કાઢયાં. પણ નાનપણથીજ નરમ રહેતી તબિયત હવે એટલી લથડી કે ચોપડીઓને અડવાની પણ મનાઇ થઇ.

ત્યાર પછી નિઝામની સહાયથી એ વિલાયત ગયાં અને લંડનની કિંગ્ઝ કૉલેજમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પણ ફરી ત્યાં આરોગ્ય બગડયું. વિલાયત છોડી ઈટલી થઈ તે હિંદ આવ્યાં અને ૧૬ વર્ષની વયે પોતાના પ્રિયજન ગોવિંદ રાજુલુ નાયડુ નામના મદ્રાસી સાથે લગ્ન કર્યું. બ્રાહ્મણ પુત્રીએ અબ્રાહ્મણ સાથે કરેલા આ આંતરપ્રાંતીય અને સુધારક લગ્નથી આખો સમાજ ખળભળીઊઠયો, પણ સમાજ-સુધારાનું પહેલું પગલું ભરનાર એ ભારત-નારીએ ધીટતાથી એ સહી લીધો. એમનું એ લગ્નજીવન સુખી નીવડયું. એ લગ્ને છ સુન્નત બાળકો એમને આપ્યાં અને સરોજિનીના સાહિત્યજીવન તથા સ્વદેશ સેવાને મોકળો માર્ગ પણ કરી આપ્યો.

ઇગ્લંડમાં હતાં તે દરમ્યાન ઘણા અંગ્રેજ વિદ્વાનોના પરિચયમાં તે આવેલાં, જેમાં ત્યાંના સમર્થ વિવેચક એડમન્ડ ગૉસ મુખ્ય હતા. એણે સરોજિનીમાં કાવ્યનો સ્ફુલિંગ જોયો, પણ સાથેસાથે પશ્ચિમના અનુકરણની પોપટવાણી જોઇને આકરી ટીકા કરી એ માર્ગ છોડવા તથા ભારતીય કલ્પનાવૈભવને બહેલાવવા પ્રેરણા આપી. સરોજિનીની કવિતામાં આ સૂચને પલટો આણ્યો, અને એણે પોતાનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'ગોલ્ડન-થ્રેશૉલ્ડ' પોતાને 'સુવર્ણ-ઉંબર'નો આ માર્ગ દર્શાવનાર એ વિવેચક ગૉસને અર્પણ કર્યો. એ ઉપરાંત 'પોએમ્સ ઑવ લાઇફ ઍન્ડ ડેથ' (જીવન અને મૃત્યુનાં કાવ્યો), 'બર્ડ ઑવ ટાઈમ' (કાલપક્ષી), ને 'બ્રોકન વિંગ' (તૂટેલી પાંખ) એ એમના બીજા કાવ્યસંગ્રહો છે.

પણ લોકમાન્ય ટિળક અને ઍની બેસંટના સમયથી એમનામાં દેશસેવાનો સ્ફુલિંગ ઝગવો શરૂ થયો. કવિતાનું આકર્ષણ ઓછું થયું અને કવિતા જીવનમાં ઊતરવી શરૂ થઇ. કવિની વાંસળી છોડી એમણે સ્વાતંત્ર્યની રણભેરી લીધી. જલિયાંવાલાના હત્યાકાંડ પછી એ ગાંધીજીને પડખે સક્રિય રાજકારણમાં પડયાં અને તે દિવસથી આજ લગી દેશની બધી લડતોમાં, કૉંગ્રેસની કારોબારીમાં અને વિલાયત જતી કૉન્ફરન્સોમાં મહાસભાનાં મોવડી તરીકે રહ્યાં છે.

એમની કવિત્વશક્તિએ પશ્ચિમના રસમીમાંસકોને મુગ્ધ કર્યા છે; પણ એથીયે વધારે વશ તો એમનું વક્તૃત્વ સાંભળીને તેઓ થાય છે. એ વેધક અને પ્રેરક વક્તૃત્વશક્તિ વડે એમણે ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટરી જૉઇન્ટ કમિટી આગળ જુબાની આપીને હિંદી સ્ત્રીઓને મતાધિકાર અપાવ્યો; એ શક્તિ વડે એમણે જીનીવાના સમસ્ત સંસારના સફેજ સ્ત્રીસંઘ આગળ હિંદના સ્ત્રીત્વનો સાચો ખ્યાલ રજૂ કરી જબરો વિચારપલટો કર્યો; એજ શક્તિ વડે યુરોપ–અમેરિકાની પોતાની સફરો દરમ્યાન હિંદની સ્વતંત્ર્ય–અવણા તથા રાજકીય પરિસ્થિતિનું સાચું દર્શન કરાવી એમણે સૌનો સમભાવ જીત્યો. અસહકારના કાળથી હિંદના રાજકારણમાં એમણે જે આગળપડતો ભાગ ભજવ્યો છે તેની કદર તરીકે દેશે એમને લખનૌની ૪૦મી હિંદી મહાસભાનું પ્રમુખપદ આપી એમનું બહુમાન કર્યું. જેટલું આજે એટલું જ દેશની ભાવિ પરિસ્થિતિમાં પણ એમનું ચોક્કસ સ્થાન છે.

'અમારી પાસેની બધી નવી આવેલી રેકર્ડો તમને સંભળાવી દીધી. એમાંથી કોઈ પસંદ છે કે પછી જૂની સંભળાવું?'

'જરાક બહાર જોઇ આવું કે વરસાદ રહી ગયો છે? રહી ગયો હોય તો વધુ તકલિફ ન આપું.'

પેલો મનસુખ હમણાં શું કરે છે?'

'ખીસામાં પૈસા ભરી આખો દિવસ બસમાં રખડયા કરે છે?'

'કોઈ મોટો દલ્લો મળી ગયો છે શું?'

'ના રે ના, બસનો કંડકટર થયો છે.'

શંકરાચાર્ય ને મંડનમિશ્ર વચ્ચેની વેદાંત-ચર્ચાનો નિર્ણય મંડનમિશ્રની વિદુષી સ્ત્રી સરસ્વતીએ આપવાનો હતો. કરાર એવો હતો કે શંકરાચાર્ય હારે તો તેણે ભગવાં તજી ગૃહસ્થાશ્રમી થવું, અને મંડનમિશ્ર હારે તો તેણે ગૃહસ્થાશ્રમ ત્યજી સંન્યાસી થવું. સરસ્વતીનું નસીબ તેના પોતાના જ નિર્ણય ઉપર અવલંબતું હતું. છતાં તેણે પ્રામાણિકપણે શુદ્ધ ન્યાય તોળી શંકરાચાર્યને વિજેતા ઠરાવ્યા અને પતિની પાછળ પોતે પણ સર્વ રિદ્ધિ-સિદ્ધિ તજી સંન્યાસિની થઇને ચાલી નીકળી.

અનેકાર્થી શબ્દ: **વાજ**=વેગ, તાન, તોબા પીડા કે કંટાળો, હારેલું કે કંટાળેલું, યજ્ઞ, સંગ્રામ, બાણનું પીછું, બળ, અન્ન, ઘી.

કહેવતોના અર્થ: ‘વાવડી ચસ્કી’—કમ અક્કલનાં માણસો મૂર્ખાઈથી, શેખીથી કે કોઈના ચગાવ્યા ફૂલણજી બનીને હાસ્યાસ્પદ પ્રયત્નો કરે તેને માટે વપરાતી આ કહેવત માટે એવો ટુચકો છે કે એક ગામમાં હજામોની ન્યાત વખતે મળેલા હજામોએ ત્યાંની વાવને પોતાને ગામ લઇ જવાનો મૂર્ખ વિચાર કરી પોતાનાં ફાળિયાંનાં દોરડાં બનાવી વાવના ટોડા સાથે બાંધી ખેંચવા માંડ્યું એથી ચરડ ચરડ અવાજ થવા લાગ્યો, એટલે હર્ષથી ‘વાવડી ચસ્કી, વાવડી ચસ્કી’ એમ બોલવા લાગ્યા; પણ બહુ જોર કરતાં ફાળિયાંના ચારેચીરા ઊડી ગયા અને તેઓ નીચે પછડાઇને લોહીલુહાણ થયા ત્યારે જંપ્યા.

આ મહીનાનું નામ ફેબ્રુઆરી: તે એ માસની ૧૫મીએ આવતા શુદ્ધિમહોત્સવના લાટિન નામ ‘ફેબ્રુઆ’ ઉપરથી પડ્યું છે.

યૂરોપમાં પ્રત્યેક આસામી સાઠ વાર કાપડ વાપરે છે, જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં પ્રત્યેકને ઢાંકવા ૧૧ વારથી વધુ કાપડ મળી શકતું નથી.

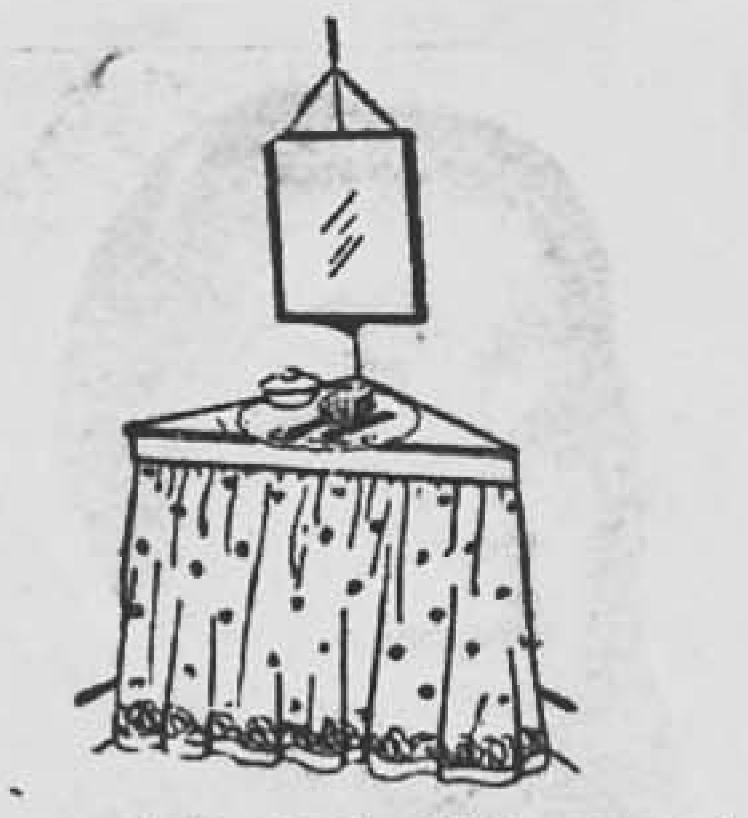
હિંદમાં માત્ર ૧.૬ ટકા પરદેશીઓ જ છે.

ગયે વરસે અમેરિકામાં મોટરના જે નવા નવા રંગો થયા તેની જ ૭૦૦૦ તરાહ થઇ છે!

જગતમાં સૌથી જૂની નાણાંનોટ ચીનમાં ઈ.પૂ.૨૮૧૭ની સાલમાં નીકળી હતી.

લંડનનાં દૈનિકપત્રો માટે રોજ ૧૧,૦૦૦ માઇલ લાંબા કાગળની જરૂર પડે છે.

૧૯૩૯માં આખા હિંદમાં ૮૬ બેંકો બંધ પડી હતી; ૧૯૪૦માં ૬૦ બેંકો બંધ પડી.

એક જ નાની ઓરડીમાં બધી ગોઠવણ કરવી હોય ત્યારે એક ખૂણામાં ત્રિકોણ અભરાઇ નીચે નાનાં કપડાં ટાંગવાના હૂક નાખી, આગલા ભાગે એક સળીઓ રાખી પડદો કરી લેવાય. અભરાઇનું મથાળું ટેબલ તરીકે વપરાય. સામે નાનો અરીસો લટકાવીએ તો સરસ ટોઇલેટ ટેબલની ગોઠવણ બની જાય.

નસકોરી ફૂટીને નાકમાંથી નીકળતું લોહી બંધ ન થતું હોય તો ડુંગળી ભાંગીને જોસથી સુંઘાડવી; અથવા તો કાળી ખેતરાઉ માટી પર પાણી છાંટીને તેની વાસ જોરથી લેવડાવવી.

ગણિત ગમ્મત

$(૧^{૨}+ ૨^{૨})+ ૫= ૨\times૫$

$(૨^{૨}+ ૪^{૨})+૧૦= ૩\times૧૦$

$(૩^{૨}+ ૬^{૨})+૧૫= ૪\times૧૫$

$(૪^{૨}+ ૮^{૨})+૨૦= ૫\times૨૦$

$(૫^{૨}+૧૦^{૨})+૨૫= ૬\times૨૫$

$(૬^{૨}+૧૨૨)+૩૦= ૭\times૩૦$

$(૭^{૨}+૧૪^{૨})+૩૫= ૮\times૩૫$

$(૮^{૨}+૧૬^{૨})+૪૦= ૯\times૪૦$

$(૯^{૨}+૧૮૨)+૪૫=૧૦\times૪૫$

$(૧૦^{૨}+૨૦^{૨})+૫૦=૧૧\times૫૦$

અને એ પ્રમાણે આગળ (કા. મ. જોષી)

શેરડીનાં છોતાંમાંથી કાગળ બની શકશે એવું સિદ્ધ થયું છે.

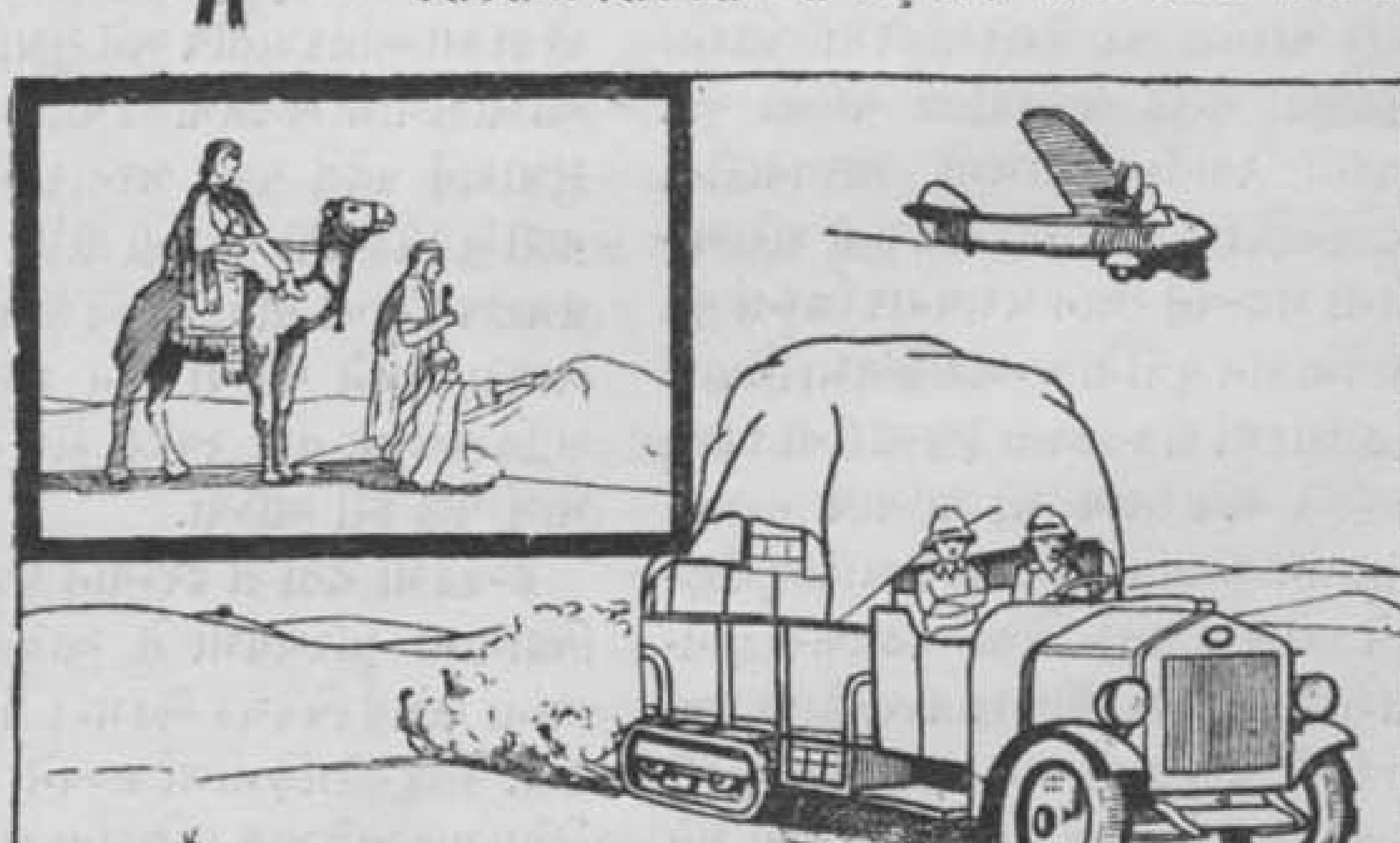
યંત્રથી બનાવેલો કાગળ પહેલવહેલો ૧૮૦૪માં બજારમાં મુકાયો.

જાગૃત (સળગતા) જ્વાળામુખી પર્વતોની સંખ્યા આજે જગતમાં ૧૮૫ છે.

રવિવારને છુટ્ટીનો દિવસ પાળવો એવો કાયદો ઈ. સ. ૩૨૧માં રોમન બાદશાહ કૉન્સ્ટંટાઇને જાહેર કર્યો હતો.

દેશદેશના શિરવેશ: આ ત્રણ કોરીઆના વતનીઓના છે.

રણપ્રદેશમાં સફર ખેડવાનાં ત્રણ સાધનો: ઊંટ એરોપ્લેન અને મોટર.

મુંબાઈ આર્ટ સોસાયટીના ગયા માસમાં ભરાએલા વાર્ષિક પ્રદર્શનનાં કેટલાંક ચિત્રો

[બીજાં ચિત્રો આવતે મહીને]

મુંબાઈની જુમ્મા મસ્જિદ
ચિત્રકાર : એચ. ડી. મીસ્ત્રી
(ઇચિંગ)

ઇચિંગની કલા હિંદમાં હજી બહુ થોડી જ જાણીતી થઇ છે. પણ બૅંકની નોકરી કરતા એક યુરોપિયન ગૃહસ્થને આ કલાના સરસ નમૂના પ્રદર્શનમાં રજૂ કરતા જોઇને મુંબાઈના નિષ્ણાત કલાકારોને પણ સાનંદાશ્ચર્ય થયું છે. ધાતુની પ્લેટ પર તીક્ષ્ણ અણી વડે આ ચિત્ર તૈયાર થયું છે એટલી જ વિગત જાણવાથી એના કર્તાને ચિત્રની સુરેખતા ને વિગતની ચોક્સાઇ માટે ધન્યવાદ આપી શકાય.

જમણી બાજુ
આશ્વાસન
ચિત્રકાર : પી. ટી. રેડ્ડી

આ ચિત્રકાર હિંદની ચિત્રશૈલીઓના-બધા પ્રયોગો ઉપર હાથ અજમાવતા જણાય છે. રેખાઓના જ ઘસારા ઉપર ભાવસૂચન અને ચિત્રસંયોજન કરવાની તેમની હિંમતના પુરાવા રૂપ આ ચિત્ર છે.

(બ્લૉક : મુંબાઇ આર્ટ સોસાયટીના સૌજન્યથી)

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

ડાબી બાજુથી અનુક્રમે (૧) 'ગામડાની મજા'–હાસમ સુતાર (નડિયાદ) પહેલું ઇનામ; (૨) 'વર્ષાનીપરી'–વીરેન પી. પંડ્યા (ઝરિયા) બીજું ઇનામ; (૩) 'અમે ત્રણ'–જયકુમાર પંડ્યા (મુંબાઇ) ત્રીજું ઇનામ.

યુદ્ધપ્રયાસની ટપાલની ટિકિટો

મથાળેથી ક્રમવાર: પહેલી ત્રણ અનુક્રમે ૧, ૨ અને ૩ પેન્સની યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑવ અમેરિકાની—જેમાં પહેલીમાં ન્યૂ-યૉર્કના બારામાંનું સ્વાતંત્ર્ય દેવીનું પૂતળું, બીજીમાં વિમાનવિનાશક તોપ અને ત્રીજીમાં મશાલવાળો હાથ આલેખેલાં છે. દરેકમાં મથાળે એ દેશનાં જુદાંજુદાં ખાતાંઓનાં નામ અને નીચે 'બચાવ માટે' એવું લખેલું છે. તે પછીની બે ૧ અને ૨ પેન્સની ઑસ્ટ્રેલિયાની–જેના પર ત્રણ સૈનિકોનું અને પશ્ચાદ્‌ભૂમિમાં નર્સનું ચિત્ર છે. નીચે: ૧, ૪ અને ૩ પેન્સની દક્ષિણ આફ્રિકાની—જેમાં પહેલીમાં રેડ ક્રૉસની ગાડી તથા નર્સનાં ચિત્રો છે, બીજીમાં તોપ છે અને ત્રીજી સ્ત્રીસહાયક દળની પરિચારિકાનું ચિત્ર ધરાવે છે.

(શ્રી હરિલાલ ઠક્કરના સંગ્રહમાંથી)